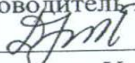

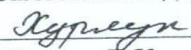
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа с.Кунгуртуг Тере-Хольского района

РАССМОТРЕНО
Руководитель МО

Дыгуй-оол У.А.

Протокол №1
от «28» 08 2023г

СОГЛАСОВАНО
Заместитель директора по УВР

Хурлук Е.К.

Протокол №
от «28» 08. 2023г

Протокол №
от «28» 08.2023г

«ТОРЭЭН ЧОГААЛ» ЭРТЕМИНГЕ КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР ООРЕДИЛГЕ
ПРОГРАММАЗЫ, 5-9 кл.

Кунгуртуг

ДОПЧУЗУ

1. Тайылбыр бижик	4	
2. Программаның сорулгазы болгаш сорулганы боттандыраар ажылдар	6	
3. Терээн (тыва) чогаал эртеминге класстан дашкаан ажыл-чорудулганың еереди́лге планында туружу		6
4. Кластан дашкаар ажыл-чорудулгага еереди́лгени шицгээткениниң тҮЦнелдери	6	
4.1. 5-ки класстың еереникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шицгээдири	8	
4.2. 6-гы класстың еереникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шицгээдири	8	
4.3. 7-ги класстың еереникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шицгээдири	9	
4.4. 8-ки класстың еереникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шицгээдири	10	
4.5. 9-ку класстың еереникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шицгээдири	11	
5. Программаның уjur-уткалыг кезээ	17	
5.1. 5 класс «Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы»	17	
5.2. 6 класс «Чечен чогаал болгаш болгаш Үлегер домактар»	18	
5.3. 7 класс «Чечен чогаал болгаш театр»	19	
5.5. 8 класс «Чечен чогаал болгаш уран чурулга»	20	
5.6. 9 класс «Чечен чогаал болгаш ырылар»	22	
6. Календарь-тематиктиг планнаашкын	24	
7. Билиг хынаарының айтырыглары	58	
8. Программаны боттандыраарыңа еереди́лге-методиктиг хандырылга	60	

1.1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

«Литература болгаш уран чууддуц еске хевирлери» аттыг класстан дашкаар еереди́лгеге таарыштыр ажылдап кылдынган программа «Терээн (тыва) литература» эртемни́ц программазын делгем шицгээдип ееренир, чаарттынган 6ФКС-тыц ужу́р-уткалыг кезээ́нде ки́ирген немелдерни боттандырап сорулгалыг ажылдап кылдынган.

5-9 класстарга СҮмелээн чижек программа тус-тус тематиктиг угланыышкыннарлыг, еереди́лге болгаш кижизидилге сорулгаларлыг, чечен чогаалды тыва улустуц аас чогаалы, уран чууддуц хевирлери-биле сырый холбаалыг сайгарып еерениринге таарымчалыг байдалдарны тургузар, уругларныц гуманитарлыг эртемнерге сонуургалдарын деткиир, билиини́ц делгем болурунче кичээ́нгейни углаан.

Класстан дашкаар еереди́лге программазы «Терээн (тыва) литература» эртемни́нге чедип алыр ужу́рлуг предметтиг, метапредметтиг болгаш бот-тускайлац тҮЦнелдерден ацгыда тыва чогаал эртемге хамаарышкан билии эртем, культура болгаш тоочу талазы-биле бедик децнелиг болурун магадылап турар. Класстан дашкаар ажыл-чорудулга еереникчилерни́ц сонуургалын, ада-иени́ц чагыы, чоннуц ёзу-чацчылдарын болгаш амыдыралыны́ц национал онзагай талаларын уругларга таныштырап.

Бердинген программада кол кичээ́нгейни еереникчилерни́ц делгем эртем-билиглиг болгаш бедик чогаадыкчы салым-чаяанныг езеринче, келир Үени́ц салгалын хамааты, патриотчу туружу быжыг амыдырап-чурттаарынга белеткээринче углаан.

Тыва чечен чогаалдыц терҮттҮНҮп, хегжҮлделиг сайзыраарынга езек, идиг болган улустуц аас чогаалын ееренген билиинге немей уруглар чаа, солун темаларны класстан дашкаар кичээ́лдерге ееренир, дылдыц уран чурумалдыг аргаларыны́ц номчукчуну кайгадып, бодандырып, еертҮптер салдарлыын, чечен чогаалдыц уран чууддуц хевирлери-биле сырый холбаалыын билип алыр.

Россияны́ц биче буурай чоннарны́ц ёзу-чацчылдарын тыва чоннуу-биле бир демей хҮндҮлөп, сагып чоруур, чараш мезҮ-бҮДҮштҮг, долгандыр хҮрээлелге хумагалыг, бедик бижик-биликтиг кижини хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп ажылдаары программаны́ц методиктиг кол угланыышкыны бооп турар. Тыва чогаал эртеминден дашкаарчогаал дугайында делгем билиг бээри программада чугула бодал кылдыр кирип турар.

Психолог, лингвист А.А. Леонтьев мынча деп бижээн: «ажыл, хҮлээ́лге талазы- биле бедик бижик-биликтиг (авторнуц ки́ирген очулгазы - Л.Х.) (функциональная грамотность) болуру дээрге амыдыралыны́ц дургузунда тургустунуп болгу дег янзы-бҮРҮ байдалдарны, шиитпирлээр ужу́рлуг айтырыгларны, сорулгаларны боттандырада, кижини́ц ниитилелге шын алдынып, кижилер-биле чептуг харылзааларны тургузуп ап, шын аргаларны ажыглап,

тудуп чурттаар салым-чаяанныг болуру-дур».

Функционалдыг бедик бижик-биликтиг кижиг кандыг-бир ниити чҮҮлге, Үзел-бодалга чыгадып эвес, бот-тускайлац туруштуг, керҮштҮг, Үзел-бодалдыг амыдырап чурттаар. Долгандыр болуушкуннар, медээлер кижини эскериичел, чҮвени сактып алып арга-шинээ быжыг, турум болурунга белеткээр.

Номчулга талазы-биле бедик бижик-биликтиг (читательская грамотность) болуру номчулгага сундулуг, сонуургалынга ДҮҮШТҮР чогаалдарны шилип, Үнелеп, шын ажыглап чацчылканы болур.

Кижиниц амыдыралчы сорулгазын боттандыраарынга, билиин делгемчидеринге, номчулганыц чугулазын билип алырынга класстан дашкаар кичээлдерниц салдары дыка улуг. Ниитилел амыдыралындан хоорук эвес, бугу талазы-биле идепкейлиг, чазык аажы-чацныг, чечен чогаалды болгаш еске эртемнерниц сырый харылзаалыын сайгарып билир кижини хевирлээри чугула.

Тыва чогаал кичээлинге аас чогаалыныц ханы амыдыралчы утказын сайгарып чурттаарынга уругларны белеткээр, ол талазы-биле боттуг дузаны еередицлениц чижектеринге даянып кергузер угланыышкынныг болганы-биле программа кижизидикчи салдарлыг.

5-9 класстарга класстан дашкаар еередицлеге таарыштыр тургустунган «Чечен болгаш уран чуучдуц еске хевирлери»деп ниити аттыг Прораммада дараазында темалыг еередицле-кижизидилгелиг ажил-чорудулганы эрттирерин СҮмелеп турар: 5 класска - «Чечен чогаал болгаш улустуц аас чогаалы» , 6 класска - «Чечен чогаал болгаш Үлегер домактар», 7 класска - «Чечен чогаал болгаш театр», 8 класска - «Чечен чогаал болгаш уран чурулга», 9 класска - «Чечен чогаал болгаш ырылар».

«Чечен чогаал болгаш уран чуучдуц еске хевирлери» деп класстан дашкаар ажил-чорудулганыц чижек ажилчын Программанын тургузарынга даянган норматив-хоойлу доктаал-саавырлар:

1. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Указ Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400 «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации».

2. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 31.05.2021 № 286 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования». (Зарегистрирован 05.07.2021 № 64100.)

3. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 31.05.2021 № 287 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования». (Зарегистрирован 05.07.2021 № 64101.)

4. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 18.07.2022 № 569

«О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования». (Зарегистрирован 17.08.2022 № 69676.)

5. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 18.07.2022 № 568 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования». (Зарегистрирован 17.08.2022 № 69675.)

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. №413 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта среднего общего образования».

7. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 12.08.2022 № 732 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования, утверждённый приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. № 413». (Зарегистрирован 12.09.2022 № 70034.)

8. Письмо Министерства просвещения Российской Федерации «О направлении методических рекомендаций по проведению цикла внеурочных занятий «Разговоры о важном» от 15.08.2022 № 03-1190.

9. Примерная рабочая программа по воспитанию для общеобразовательных организаций, одобренная решением федерального учебно-методического объединения по общему образованию. (Протокол от 23 июня 2022 г. № 3/22.).

Программаның чугулазы

Россияныц еереди́лге адырында ескерилгелер келир салгалдыц кижилерин буту талалыг сайзырацгай белеткээр, школадан алган билии делгем, бедик культуралыг, делегейже керҮЖҮ, Үзел-бодалы турум кижини хевирлээринче кичээнгей углап турар. Бодунуц кылдыныгларынга негелделиг, харыысалгалыг кижини чогаал кижизидип турар.

Чечен чогаал амыдыралды Үнелээринге, ескелерниц сагыш-сеткилиниц эскерип чурттаарынга, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, чараш мезҮ-бҮДҮштҮг кижини хевирлээр, бодунуц келир амыдыралынче бодамчалыг керҮп чурттаарын еереди́п кижизидер. Чогаалды уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлери болгаш еске эртемнер-биле холбаштырып еередири уругларныц эстетиктиг керҮЖҮн делгемчидер. Тыва чоннуц культуразын, теегҮЗҮн делгем шицгээдир байдал кичээлдерге тургустунмайн турары-биле бердинген программаны ажылдап кылганыныц чугулазы кеступ турар. Интернетте багай медээлер, телефоннарда оюннар уругларныц ниити сайзыраарынга багай салдар чедирип турар, номчулгadan уругларны чардыктырып, угаан-медерелиниц ажылдаарын кошкадып турар.

Угаап боданырынга, ниити чҮҮлден кол бодалды илереди́п еерениринге, чҮвени сактып алырынга улустуц аас чогаалыныц янзы-бҮРҮ хевирлери, ол ышкаш сайгарып номчуурунга солун чогаалдар, децнеп шинчилээринге уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлери-биле

таныжары дыка чугула.

«Терээн (тыва) чогаал» эртемийн Программанын кирбейн турар аас чогаалын чижектерин, солун чогаалдарны уругларга таныштырары оларнын чогаалды амыдырал- биле холбаар, ханы сайгарар, угаап боданыр, децнээр арга-шинээн сайзырадыр.

СезҮглелди анаа-ла сыыладыр номчуп билири номчукчуныц бедик децнелиниц тодарадыкчызы болбас. Амыдыралдыц ужур-утказын шын билип чурттаарынга тоолчургу, бурун чугаалар, Үлегер домактар, чаа чогаалдар кижизидикчи, еередиблиг ужур-уткалыг.

10. ПРОГРАММАНЫЦ СОРУЛГАЛАРЫ БОЛГАШ СОРУЛГАНЫ БОТТАНДЫРАП АЖЫЛДАР

Программаныц сорулгазы: тыва чогаал эртемийн улустуц аас чогаалы, уран ЧҮҮЛДҮЦ «чурулга», «ырылар», «театр» хевирлери-биле чергелештир еередип, уругларнын делгем билиблиг болурунга тааарымчалыг байдалды тургузары.

Кол сорулга дараазында сорулгаларны боттанырынче угланган:

чечен чогаал ниитилелден хоорук делегей эвес, чогаалчынын эрткен, амгы болгаш келир Үениц болуушкуннарын, ол ышкаш аас чогаалын, уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлери-биле сырый холбаалыг чечен чуруп кергускен ажылы дээрзин таныштырар;

уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлери кижиниц эстетиктиг культуразын сайзырадып, кижизидип турар дээрзин бадыткалдыг шынзыдып ееренирин уругларга шицгээттирер;

эртемнерниц аразында сырый холбааны билири чугула, долгандыр хурээлелди долу хҮлээп, хейнҮ билир, делгем угаанныг болурунга салдарлыг дээрзин уругларга билиндирер;

чарашты эскерип, эстетиктиг керужун сайзырадыр;

чогаал болгаш амыдыралды бодунуу-биле сайгарып, децнеп ееренирин, кээргээчел, дузааргак сеткилдиг болурунга кижизидер;

номчулгага сундулуг, бот-тускайлац номчуттунарын, шинчилел ажылдар кылып арга- мергежилин сайзырадыр.

11. ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИНГЕ КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫЦ ООРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россиянын Чырыдыышкын яамызынын 2022 чылдыц 0705-те ҮндҮРгени NTV-1290/03 "О направлении методических рекомендаций" (вместе с "Информационно-методическим письмом об организации внеурочной деятельности в рамках реализации обновленных федеральных государственных образовательных стандартов начального общего и основного общего образования") доктаал-саавыры (www.consultant.ru) болгаш еередилиге организацияларынын ажыл-чорудулгазында угланыышкыннарынга ДҮҮШТҮР тыва чогаал эртеминге класстан дашкаар немелде еередилиге эрттирип болур темаларны НШХИ-туц тыва филология лабораториязынын СҮмелээн темаларын киириштирип турар.

Класстан дашкаар еереди́лге ажыл-чорудулгазынга бердиген шактарның хуваалдазы тус-тус еереди́лге черлериниң бадылааны угланыышкыннарындан хамааржыр.

12. КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАГА ООРЕДИЛГЕНИ ПИЦГ'Э'ЭТКЕНИНИЦ ТУЦНЕЛДЕРИ

Уругларның сагыш-сеткил делегейин, чараш аажы-чацын хевирлээринге, чогаал эртеминге билиин делгемчидеринге тыва чогаал эртемин уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлери, еске эртемнер-биле холбап ееренгениниң соонда, предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлац тҮЦнелдер илерээр.

Бот-тускайлац тҮЦнелдер: терээн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт тееҮЗҮн, культуразын Үнелеп билир; номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы салым-чаяанныг; ег-бҮле, хей-ниити база кҮРҮне чергелиг хоойлу-дҮРҮмнҮ сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мезҮ-бҮДҮЖҮ чараш, ескелер-биле эптиг-четуг аажы-чацныг кижиниң хевирлеттинер, тыва чогаалга билииниң децнели илереттинер.

Предметтиг тҮЦнелдер: тыва чогаалга ееренген бугу теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооц бижиттинген тееҮЗҮн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш оон-даа еске) шицгээткенин, уран ЧҮҮЛДҮЦ янзы-бҮРҮ хевирлери-биле чогаалдың идеязын децнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчу хевирлеттинер; аас болгаш бижимел чугаазы сайзырацгай, чугааның байдалынга дҮҮштҮР бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээ сайзыраар.

Метапредметтиг тҮЦнелдер: билиг шицгээдир ажыл-чорудулгазын бот-хуузунда углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуц туружун, Үзел-бодалын камгалап билир, тыва литератураның укталган дестерин болгаш тыва чогаал эртеминден дашкаар шицгээдип ееренгенин, чогаал сайгарылгазын улустуц аас чогаалы, эрте-бурунгу тҮрк бижикиң тураскаалдары, тоогу, география дээш оон-даа еске эртемнер-биле сырый харылзаалыын чергелештир шицгээдип ееренир арга, мергежилдии бот-тускайлац, бот-хайгааранып, бот-гунне.ікылып билири илерээр.

1.2. 5-ки классты доозуп тура, еереникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шицгээдир

Предметтиг туцнелдер

вереникчилер шицгээдип алыр:

чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;

дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалда ооц салдарын тодарадып билир;

улустуц аас чогаалының онзагайын илередип, ооц ацгы-ацгы хевирлерин сайгарып билир;

улустуц аас чогаалында мезҮ-шынар айтырынга хамаарыштыр хар-назынынга ДҮҮШТҮР тайылбырлыг сайгарылганы кылып билир;

бурун болгаш тоолчургу чугааларның, тоолдарның еередиглиг ужур-утказын, кижизидикчи салдарын тайылбырлап билир; аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билир;

болуушкуннарга даянып, маадырларның психологтук байдалын тодарадып, характеристика берип, еске маадырлар-биле децнелгелиг сайгарылганы кылып шыдаар;

чогаал ҮЗҮндҮлерин медреселдиг номчуп база утказын сезҮглелге ДҮҮШТҮР тода эдерти чугаалап билир;

маадырларның хеделиишкinnerинге бот-хуузунуц хамаа-рылгазын чогаал сезҮглелинге даянып, бадыткалдыг тайылбырлап билир;

чогаалды улустуц аас чогаалы-биле холбаалыг еередири, оларның аразында харылзааны тодарадып билир;

чогаалды рольдап аяанныг номчуур;

ееренген чогаалдарында мезҮ-шынар айтырынга база амыдыралда Үнелерни (маадырларның буянныы, эвилец-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы аажы-чацны эвилец чоруктуц ажып тиилээри дээш о.е.) сайгарып билир;

сезҮглелге план тургузуп билир;

сезҮглелди план ёзугаар тода азы шилилгелиг эдерти чугаалаар;

чогаал теориязын ееренген децнелинге дҮҮш^тҮР билир;

салдынган айтырыгларга аас-биле азы бижимел долу харыылап шыдаар;

чогаалда маадырларның хеделиишкinnerинге бодунуц хамаарылгазын илередип шыдаар, чогаалда болуушкуннарның амыдырал-биле холбаалыын эскерип билир;

телевилел, презентацияларны кылып билир (башкының удуртулгазы-биле).

1.3. 6-гы классты доозуп тура, оореникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шицгээдир

Предметтиг 1Ш'Ц11е.1дер

вереникчилер шицгээдип алыр:

чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;

аяанныг номчулганы негелде ёзугаар КҮҮсегунбилир;

тоолчургу чугааларның идеялиг утказын ажыдып шыдаар;

тыва чоннуц аажы-чацында мезҮ-шынарында чептҮг, шынчы, терээн черинге шынчы бараан болуру дээш оон-даа еске шынарларны илередип билир;

Үлегер домактарның еередиглиг, кижизидилгелиг ужур-утказын билир;

«алды арга, беш меге»деп Үлегер домактыц ханы философчу утказы-биле таныжар, «мерген угаан» болгаш «хоозун шынар» деп билиишкinnerни амыдырачы чижектер-биле

холбап, тайылбырлап ееренир;

дылдыч чурумалдыг аргаларының Үлегер домактарда ажыглалын илередип билир, кижиниң аажы-чацының хевирлеттинеринге дээштиг салдарын тодарадып билир;

автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш еске-даа Үндезиннерден тып билир;

ееренген билиглеринге хамаарыштыр аас болгаш бижимел ажылдарны кҮҮседип билир;

словарларны болгаш немелде медээлери-биле ажылдап, херек кырында амыдыралда ажыглап билир;

Үлегер домактарның тургузуунда метафора, децнелге, гипербола, аллегория аргаларының долгандыр турар боттуг чҮҮлдерни, болуушкуннарны медреселдии-биле угаап-боданып еерениринге база амыдыралды, октаргайны долу чараш сагыш-сеткил- биле хҮлээп чурттаарынга еередир, кижизидер салдарын билир;

немелде литература-биле база улуг улустуң ажылдап билир болур ужурлуг.

1.4. 7-ги классты доозуп тура, еереникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шицгээдир

Предметтиг тҮЦнелдер

вереникчилер шицгээдип алыр:

бот-тускайлац номчаан чечен чогаалының еередиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;

«театр»деп билиишкин-биле таныжылга, чечен чогаал театр уран-чҮҮЛҮНҮЦ кол Үндезини дээрзин билип алыр;

чогаалдарда «ниити» болгаш «национал онзагай чҮҮл» деп билиишкиннерни ажыдып билир;

театр уран-чҮҮЛҮнде урун ЧҮҮЛДҮЦ бүтүхевирлери каттыжып чоруур дээрзин билир;

шии чогаалынга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни билир, сайгарылга Үезинде чептуг ажыглаар;

ееренип турар чогаалдарында (шииде) мезҮ-шынар айтырыгларын КегҮпреНУНбаза хамааты туруш хевирлээр салдарын тодарадып билир;

чогаалдарның кижизидикчи салдарын илередир;

шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга чечен ужур-дузазын демдеглеп билир;

чогаалда чидиг черҮлДЭЭни (конфликт) тодарадып билир;

чогаалды сайгарып турар Үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;

ееренген чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва

чогаалчыларның еске чогаалдары-биле холбаалыын децнеп сайгарып билир;

сайгарылга Үезинде тура, бодунуц туружун, керҮЖҮн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг чугааныц аас болгаш бижимел хевирлеринге илередип билир;

аас-биле монолог харыыны тургузуп билир;

чогаал сайгарылгазынга критиктерниц ажилдарын ажыглап билир;

шии чогаалының сайгарылгазын уран ЧҮҮЛДҮЦ еске хевирлери-биле децней сайгарар;

номчаан чогаалынга Үнелел кылып, утказын тодарадыр езек сестерни сезҮглелден тып билир;

чечен чогаал болгаш театр - еередицгениц, кижизидилгениц бир аай кезээ дээрзин билир;

чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажилдар кҮҮседицинге телевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлац (шинчилел ажылын кылырынга) ажилдап, бижимел ажилды билир.

чоннуц теегҮЗҮн, чацчылчаан ёзу-чацчылдарын, улустуц ырларында кижиниц иштики дегелейин ееренир;

улустуц ырларын кҮҮседиц билир.

4.4. 8-ки классты доозуп тура, еереникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шицгээдир

Предметтиг тҮЧнелдер

вереникчилер шицгээдип алыр:

чурумалдыг уран чҮҮл дугайында билиг-биле таныжар, Тываныц билдингир чурукчулары, оларның ажилдарының дугайында билигни шицгээдир;

Тываныц культуразының болгаш интеллигенцияның теегҮЗҮНҮЦ дугайын таныжар;

Чурукчулар эвилелиниц тургустунганы болгаш ажылының эге чылдары, сайзырап келгени-биле таныжар;

уран чурулга, чонар-даш болгаш еске-даа чогаадыкчы угланышкынның ажилдар дугайын билип алыр;

чогаадык салым- херээженнер, херээжен даш-
ажылының онзагайы-биле делгем таныжар;
чурукчу болгаш чогаалчы кижиниц делегейин децнеп билир;
хаяда чурумалдыг бижиктер, оларның чечен чогаалдың болгаш уран чурулганыц
сайзыраарыңа дээштиг салдарының дугайында таныжып, тайылбырлаар;
теегунуц Үнелиг чҮҮлДеринге хумагалыг, хҮндҮткелДиг болурун кижизиттинер;
кижилерниц хамааты хҮлээлгезин, патриотчу туружун, чараш амыдыраарын
шицгээдиринге плакат-графика уран чурулганыц болгаш кыйгы-шҮЛҮктерниц ужур-
дузазын тайылбырлап, таныштырып билир;
чурулга терминнерин билир;
Тываныц теегҮЗҮНҮЦ уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлеринде кирип турарын ееренир,
Үнелел бижип чацчыгар;
шинчилел ажилдарын кҮҮседип билир;
кожа-хелбээ Хакас болгаш Алтай чоннарның билдингир чогаалчылары болгаш
чурукчуларының дугайын билип алыр;
номнарның чурук каасталгазыңа чурукчуларның киржилгезин билир;
Тыва культураныц хегжҮлдезинге ҮЛҮҮн кирип чоруур билдингир культура
ажылдакчыларының чогаадыкчы ажил-ижи-биле таныжар;
шии чогаалы болгаш урун чурулга деп билиишкиннерни децнеп сайгарар;
ееренген шии чогаалдарын сайгарып, шиижидип ойнаарыңа сонuurгалдыг;
Тыва чогаалчыларның портреттери болгаш чогаалдарга иллюстрациялар-биле
таныжар;
чогаалдың кол тема, идеязының уран чурулгада илереп кээрин, чурттуц теегҮЗҮн,
чоннуц амыдыралы-биле холбап сайгарып билир.

4.5. 9-ку классты доозуп тура, еереникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шицгээдир

Предметтиг тҮЦнелдер

вереникчилер шицгээдип алыр:
тыва литератураныц тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва
чогаалдарны билир;
чогаал теориязыңа хамаарышкан ееренген терминнерин болгаш билиишкиннерин
сайгарылга кылырыңа чептуг ажыглап билир;
сезҮглелдерниц ацгы-ацгы хевирлерин сайгарарыңа билдингир аргаларын ажыглап
билир: чылдагаан^цнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип
билир, сезҮглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдыч чурумалдыг
аргаларын тодарадып билир;

эртем-теегҮЛҮг, еереди́лге болгаш чечен чогаалдар сезҮглелдериниц онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга Үнелел берип шыдаар;

ыры болгаш хегжҮм деп билиишкиннерни чечен чогаал-биле холбап ееренир;

уран чуулдун хевирлеринде ниити болгаш ылгалдыг чҮҮлдерин билип алыр;

бодунуц чогаадыкчы сонuurгалын сайзырадырынга сонuurгалдыг, боду чечен чогаалдарны, ырыны, чурукту чогаадырын шенеп турар, Үнелел-сезҮглел тургузуп билир;

география, теегу эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;

тыва композиторлар дугайын ееренир;

ырыларда, чогаалдарда амы-хуунуц болгаш хей-ниитиниц кедҮрген айтырыгларны сайгарып билир;

ниитилел чергелиг мезҮ-шынар, чурум айтырыы́нга хамаарышкан чидиг айтырыгларныц ырыларда киргенин, амгы Үениц ырыларыныц сестерин сайгарар;

«ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуц салым-чолу» деп билиишкиннерниц уткаларын ажыдып шыдаар;

чогаал болгаш ыры. WунҮ^ҮНтема, идея, сюжеттер болгаш омур-хевирлерниц аялгага илере́п кээрин билип алыр;

чогаадыкчы бодалдыц терҮттҮнери, композиторларныц болгаш чогаалчыларныц сактыышкыннары-биле таныжар;

Тываныц билдингир профессионал композиторлары. Чаа авторлар болгаш ырылар сайгарылгазын кҮҮседир;

тыва чоннуц амыдыралында ыры-шоор. Тыва ко́жамык. Оларныц тывылган тее^зу тема болгаш кҮҮселдезиниц аайы-биле онзагайларын тодарадып билир;

маадырлыг тоолдар, оларны ыдарыныц аянын сонuurгап ееренир;

кешкун аймактарныц база тываларныц эрте-бурунгу тееҮЗҮнде ырылары. «Култегин», «Кым сен, Субедей маадыр?» деп шиилерде ырыларныц онзагайын тодарадып билир;

ниити ыр болгаш оон-даа еске музыкага хамаарышкан теориялиг билиишкиннерни ееренир;

М.Н. Ооржакыц «ШҮЛҮк болгаш аялга» деп ному-биле таныжылга. Авторнуц сорулгазы. Тываныц улустуц чогаалчыларыныц чогаадыкчы ажыл-ижи болгаш ыры апарган шҮЛҮктери-биле таныжылга, ырлап ееренири;

аялга бижиир чогаалчылар. В.Ш. Кек-оол, А.Ч. Тамба-СҮРҮЦ, К-Ч- Тоюн, Т.Т. Кызыл-оол болгаш ескелер-даа;

бичиилерге ырылар. Л.Б. Чадамба, Ч.К. Кара-Кускениц ырларын билир;

чогаалдыц болгаш аялганыц уран-чечен онзагайы сайгарып билир, шинчилел ажылын кҮҮседир;

амгы тыва шҮЛҮ^к чогаалы болгаш ырының сайзыралының онзагайын сайгарып билир.

4.7. ОФКС: бот-тускайлац туннелдер

Бот-тускайлац туннелдер:

Ортумак ниити еереди́лге децнелинге еереникчилерни́ц тыва чогаал эртемини́ц программазын шицгээткен соонда, дараазында бот-тускайлац тҮЦнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижини́ц хҮлээлгелерин кҮҮседиринге болгаш эргелерин боттандыраы́нга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынары́нга болгаш еске хамаатыларны́ц эрге-ажыы́нга хҮндҮткелдиг болуру, ег-буче херээни́ц, еереди́лге организациязыны́ц, тус чер каттыжылгазыны́ц, терэ́н черини́ц, чуртуну́ц ажыл-херээ́нге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны́ чечен чогаалда чырытты́нганы-биле децнээри;

херекчок кыдыкы керҮштерге (экстремизм), кижини́ц эрге-ажыы́нга, дец эргелиинге хамаарыштыр кызагдаары́нга сундулуг чоруктан ойталаар, ацгы-ацгы социал институттарны́ц кижини́ц чуртталгазы́нга салдарын билип турар, хамаатыны́ц эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хҮлээлгелерини́ц дугайында билир, хей янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чҮДҮлге-СҮЗҮглели ацгы ниитилелге бодуну́ц кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бҮРҮ чоннар аразы́нга бодун алдынарыны́ц чижэ́н, ДҮРҮМҮН терэ́н тыва чогаалды́ц чижектеринге даянып сайгарары;

чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаны́ц бот-билчи́ишкинни́г, бот-деткижи́ишкинни́г чаагай Үзел-бодалдыг ажылдарны́ц янзы-бҮРҮ хевирлеринге идепкейлиг киржип, бот-башкарны́п ажылдаары́нга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чҮДҮлге-СҮЗҮгле́зи ацгы-ацгы, хей янзы аймак чоннуг россияжи́ ниитилелди́ц кежигҮНҮ мен деп ме́дереп билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, теегу, бодуну́ц терэ́н чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязыны́ц теегҮЗҮ́нге, культуразы́нга сонuurгалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле децнеп ееренирин ме́дереп билири;

бодуну́ц улуг чурту - Россияны́ц эртем сайзыралында, уран чҮҮЛҮ́нде, спортта, технологияларында база чонну́ц дайынчы болгаш куш-ажыччы чеди́ишкиннерин Үнелиг чҮҮлдер кылдыр санап чорууру;

Россияны́ц ыдыктыг чҮҮлдеринге — символдарга, куруне байырлалдары́нга, теегу болгаш бойдус енчүзунге база терэ́н черинде чурттап чоруур янзы-буру аймак чонну́ц ёзу-чацчылдары́нга хундуткелдиг болуру, тыва чогаалда оларны́ц илереп келгени́н эскерип билири.

3) сагыш-сетки́л, мезу-шынар кижизидилге́зи:

утка-шынары унелиг чуулдерге, оларга хамаарышкан дурумнерге даянып база амыдыралдың байдалдарына дууштур чогаал маадырларының аажы-чацынга болгаш ажыл-херээнге унелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чеп илередип билири;

мезу-шынар болгаш эрге-хоойлу дурумнеринге дууштур бодунуц хеделиишкиннериниц уржук-салдарларын медереп билири, бодунуц болгаш еске улустуц аажы-чацынга, ажыл-херээнге унелел бээри;

ниитилелге удур хеделиишкиннерни хулээвези, бот-хуунуц болгаш ниитилелге кижиниц хостуг чоруун база харыысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чуулдуц хевирлерин, бодунуц болгаш еске чоннарның ёзу-чацчылдарын, чогаадылгазын шицгээдири, уран чуулдуц хевирлериниц, ооц иштинде ееренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынның салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш ацгы-ацгы культуралар аразында холбааны, бот-билчииниц аргазы деп медереп билири;

ацгы-ацгы аймак-сеек чоннуц ёзу-чацчылдарын, улусчу чогаадылгазын, терээн чуртунуц болгаш делегей уран чуулунуц унезин билири;

уран чуулдуц янзы-буру хевирлеринге бодунуц хамаарылгалыын бот-тускайлац илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбыц болурун хевирлээри, куш-дамыр кижизидилгези:

бодунуц амыдыралчы база номчукчу дуржулгазынга даянып, кадыкшылынга хумагалыг, кандыг-даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медереп билири, кадык амыдыраарының унезиниц уг-шиин билири, харыысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунуц дурумнерин сагыыры, еередилгениц болгаш дыштанырының чурумун) дец тудуп билири;

багай аажы-чацның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа еске хоралыг чуулдерниц кижиниц угаан-медерелинге багай уржуктарын, оон ацгыда янзы-буру медээлерниц хоралыын, ооц иштинде интернетке хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуц gYPMHepиHcaгыырын медереп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының Ye3UHgetургустунуп келир болуушкуннар дугайын билири, айыыл-халап Yезинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш ескелерни буруудатпайн, канчаар хеделириниц сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег

нарын болуушкуннардан канчаар амыр-тайбыц ҮНҮп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, ескелерниц сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның Үлегеринден эскерип, медресеп билири;

6) кушдажыд кижизидилгези:

ег-бҮлезинге, школазынга база хоорай, республика децнелинге технологтуг болгаш социал угланыышкынның сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажилды планнап, кҮҮседиринге харыысалгалы;

чогаалдардан билип алганы янзы-бҮРҮ мергежилдерге сонuurгалы, ажилдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга еередиленгич уjur-дузаны, ооц ажыктыын медреселдии-биле билип турары;

шицгээдир мергежилинге ееренип, дҮрген чацчыгары;

тыва улустуц аас чогаалын болгаш чогаалдарын ееренип тура, ^ш-ажылга хҮндҮткелдиг болуру, ооц тҮЦнелдери кандыг болурунга сонuurгалды, бодунуц кузелдеринае ДҮҮШТҮР келир Үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзин билип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуц билиин Үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин тҮЦнеп болгаш Үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чацылдарга хамаарышкан билииниц децнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниц оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды ееренип тура, долгандыр хҮрээлелге хоралыг уржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дҮРҮмнерни сагыырын медресеп билири;

технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шицгээдир, камгалаар айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем ҮНгеЗУННугугаап шицгээдишкинни билири:

ееренген болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдиц амгы сайзыралында кижиниц, бойдуштуц ниитилел хҮрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

терээн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чацылдарны шицгээдири долгандыр делегейни шицгээдириниц кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиц онзагайын чукулалап, шинчилел ажылын кууседир аргаларны ееренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлац болгаш

коллективтиг эки тҮЦнелдиг кҮҮседири билири;

9) ниитилелде, бойдуста ескерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хей-ниити черинге, ниитилелге, белҮктерге, каттыжылгаларга, ег-бҮлеге шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дҮРҮмнерни сагыыры, хҮлээлгени кҮҮседири, хей янзы ёзу-чацчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуц билиин болгаш дуржулгазын Үлежип, кады демнежип, шиитпир ҮНДҮРЖҮП ажылдаарын билири, бодунуц ыяк билир чҮҮЛҮн херек кырында боттандырып шыдаары, ескелерден ееренип, билиин бедидеринге база ескелерниц арга-дуржулгазын кады ажылдажылгага кириштирерин билири;

чогаалда овор-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлуг аргаларны билири, бодунуц билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры;

кол билиг, терминнер болгаш концепцияда билиишкиннерге ДҮҮШТҮР бот-тускайлац ажылдап билири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуц экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хҮрээлелге хамаарышкан черҮлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуц туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири;

амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдиц дҮВҮРЭЭЗинниг байдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билип турары.

5. ПРОГРАММАНЫ Ц УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

5. 1. 5 класс «Чечен чогаал болгаш улустуц аас чогаалы»

Кирилде кичээл

Элективтиг курс дугайында билиг. Тыва чогаалдың теегу, уран чуулдуц хевирлери-биле сырый харылзаалы.

Аас чогаалы. Ооц ниитилелге ужур-дузаны, кижизидилгелиг болгаш эстетиктиг утка-шынары

Улустуц чогаалдылгазының (фольклорнуц) билигни, амыдыралды ханы сайгарып билиринге салдары

Улустуц аас чогаалының жанрлары. Чогаалдарның тургузуу, теегулуг овор-хевирлер.

Тоолчулар болгаш ыраажылар дугайында билиг

Аас чогаалында тыва улустуц теегузунуц илереп кээри

Бурун чугаа - миф дугайында билиг.

Улустуц чогаадылгазының (фольклорнуц) хевирлери

Бурун чугаалар дугайында билиг.

Чацчылдар, оюннар болгаш чурук каасталга, теегулуг ундезиннер.

Тыва тоолчулар. Аас-биле дамчып келген тыва тоолчургу чугаалар.

Октаргай, Оран-делегей дугайында бурун чугаалар.

«Үш мыйгак болгаш бскус-оол», «Алдыы оранга четкен уруг», «Дээр дицмирээшкини улу алгызындан болур», «Ара-Хее айда канчап кеступ турарыл».

Халаптар дугайында бурун чугаалар. «Суг халап», «Үш халап».

Кижиге болгаш дириг амытаннар дугайында бурун чугаалар. «Кижиге чуге оът чивес болганыл», «Дириг амытаннар урезиге канчап тывылганыл», «Эзир оолдары», «Мезил».

Черлер аттарының дугайында бурун чугаалар. «Улуг Хайыракан, Биче Хайыракан даглары болгаш Тес-Хем» «Шоорлуг ой»

Бойдус дугайында бурун чугаалар. «Тацды ээзиниц чагыы», «Ацчы кижиниц чер ээзинге ужурашканы», «Челээш кырлаан сыын».

Бурун чугааларның чечен чогаал болгаш уран чуулдуц еске хевирлери-биле аразында харылзаалы. «Игилчи кижиге дугайында тоолчургу чугаа», «Чадаган канчап тывылганыл».

Шажын чудулге болгаш бурун чугаалар. «ҮҮлезиге бутпээн беш алышкы», «Соцгу назын», «Хамның кужу чуул-буру».

Улустуц чогаадылгазының (фольклорнуц) сезуглели.

Сезуглелдерниц теруттунер чылдагааннары (чылдактар) болгаш сюжеди.

Фольклор болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайы.

Тыва егбелерниц хам чҮДҮлгезинде илби-шиди, хуулгаазын дугайында тоолчургу чугаалар. Хам алгыштары.

М.Б. Кенин-Лопсан - тыва чоннуц сагыш-сеткил культуразының алдын ҮҮжезиниц кадагалакчызы. «Дээр хамның челээш мунган оолдарны алганганы», «Дээрлер уктуг Моцгуш Таргын-Кара деп кадай хамның Тацды ээлериң алганган алгыжы».

Фольклор дылының онзагайы. «Тожу тываларының тоолчургу болгаш теегу чугаалары» деп ном-биле таныжылга.

Фольклор болгаш тыва литература.

Тыва шҮЛҮк чогаалының фольклор Үндезинни.

Кижини долгандыр бойдус болгаш улустуц аас чогаалы.

Чоннуц амыдыралы - уран- ЧҮҮЛДҮЦ хевирлеринде. Уран ЧҮҮЛДҮЦ

хевирлериин эстетиктиг салдары.

Бодал кҮЖҮ — чоннуц чацылчаан аас чогаалында, ажил-ижинде. Кижиниц бодалында эки сеткил.

Тыва улустуц ырлары, оларныц онзагайы.

Хеемейжиниц херээ - чадаган, хеемейжиниц боостаазы - эдиски. Хеемей болгаш сыгытта терээн чер болгаш бойдус темазы.

Фольклор болгаш уран чурулга.

Улустуц аас чогаалында тайбыц болгаш найырал темазы

Тыва тоолдарныц болгаш тоолчургу чугааларында маадырлар. Оларныц кҮЧҮ-КҮЖҮНҮЦ дазылы.

Ховар ҮНҮштер болгаш бойдуцуц бҮДҮРҮлбаазын чҮҮлдерииниц дугайында чугаалар.

Аас чогаалы болгаш угаан сайзырадылгазы

Шинчилел ажилдар (телевилел) кҮҮседири.

Чогаадыкчы ажил-чорудулга: йерээлдер, кергҮЗҮглер, ааскыр-сес^рлер меерейи.

Класстан дашкаар ажил-чорудулганыц ужур-дузазыныц дугайында ажык чугаа.

5. 2. 6 класс «Чечен чогаал болгаш болгаш Үлегер домактар»

Кирилде кичээл. Үлегер домактар - улустуц аас чогаалыныц биче жанры.

Тыва Үлегер домактарны чыып, шинчилер эгелээниниц айтырыглары. Будуп Б.К - тыва Үлегер домактарны чыып тургускан авторларныц бирээзи.

«Үлегер сесте нҮГҮл чок». Тыва дыл - чоннуц культуразыныц шыгжамыры.

Үлегер сестерниц делгем, ханы уткалы, дылыныц уран-чечени.

Үлегер домактарныц тургузуу, хемчээли.

Тыва чоннуц меерҮЗҮболгаш амыдыралы Үлегер домактарда. Чогаалдар сайгарылгазы

Тыва болгаш еске чоннарныц Үзел-бодалыныц чҮҮлдешкээн илереткен Үлегер домактар

Кешкун тыва чоннуц амыдыралы болгаш шҮЛҮктер.

Улусчу ужурлар болгаш Үлегер домактар. Үлегер домактарны тывылган ҮеЗи.

Чоннуц узак болгаш ханы, делгем угааны -улегер домактарда. Оларныц кижизилгелиг ужур-утказы.

Тыва проза чогаалында Үлегер домактарныц ажыглалыныц онзагайы.

Тыва шҮЛҮк чогаалында Үлегер домактарныц ажыглалыныц онзагайы.

Шинчилел ажылы: «Тыва чогаалда улустуц аас чогаалыныц ажыглалы».

Тыва улустуц Үлегер домактарында кирип турар чоннуц философчу бодалдары.

«Алды аргалыг, беш мегелиг». «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп Үлегер домактыц

ханы философчу утказы

Алды арга: Оргул кылыры. Тергиин мезҮ-шынарлыг болуру. Шыдамык болуру. Кызымак (чҮткҮлДҮг) болуру. Даян кылыры (быжыг угаан). Мерген угаанныг болуру.

Беш меге: хевир хоозун. Миннишкин хоозун. Ылгаашкын хоозун. Сагыш-сеткил хеенҮхоозун. Угаан-сарыыл (медерел) хоозун.

Үлегер домактарның угаан сайзырадыр салдары. Кижиниц иштики сагыш-сеткилиниц байлааныц Үлегер домактарда болгаш чечен сестерге илереп кээриниц онзагайы (ойзу).

Ак биле караны илереткен Үлегер домактар болгаш чечен, угаадыглыг сестер.

Үлегер домактарның кижиниц ниити сайзыралынга салдары.

«Аныяадан адыц камна» деп ажык чугаага киржири.

5. 3. 7 класс «Чечен чогаал болгаш театр»

Чогаал болгаш театр делегейи.

Театр дугайында билиг. «Амыдырал - театр, а ында кижилер актёрлар»

Тыва театр болгаш баштайгы артистер.

Театр уран чҮҮЛҮнде уран ЧҮҮЛДҮЦ бҮҮхевирлериниц каттышканы

Тыва театр сценазында - «Долуманыц хуулгаазыны».

Тыва театр. Тыва уран чҮҮл теегҮЗҮнде онзагай шиилер.

«В.Ш. Кек-оол» аттыг хегжҮм-шии театрының амгы салгалы. Шиилерниц онзагайлары болгаш чедишкиннер.

Терээн чогаал кичээлинге ееренген шиилери: Э.Л. Донгак «Буянның амытаннар», Кек-оол В. Ш. «Чаргы», Танова Е. Т. «Илбилиг согун». Шиилерниц кол бодалын, ында кедҮрттҮнген чидиг айтырыглар, кижизидикчи салдары.

Шии чогаалының кол жанрлары: драма, трагедия, комедия. Тыва литературада драманыц, трагедияның болгаш комедияның чижектери.

Ниитилелге театр уран чуулунуц чырыдыышкын салдары.

Аянынг номчулга. Басняларны шиижидип ойнаары (шилилгелиг)

Кудажы К-Э.К. «Он бир».

Шии чогаалын сайгарарының аргалары.

Тема. КедҮрттҮнген чидиг айтырыг. Идея. «» «»

Овур-хевирлер. Авторнуц чогаадыкчы керҮЖҮ.

Персонажтар дугайында билиг. Персонажтарга характеристика бээри. Авторнуц чогаатканы болгаш херек кырында амыдаралды бар маадырның теегҮЗҮ

Монолог. Маадырның иштики делегейи.

Чогаалчының бодалы болгаш режиссёрнуц керҮЖҮ.

Шии чогаалында теегу, ыры-хегжҮм, делегей культуразы, этика болгаш еске-даа

эртемнерниң харылзаалының илереп кээри

Тыва театр сценасында очулдурган чогаалдар.

Тывада «Куклалар театрының» ажыл-ижи-биле таныжылга

Шии чогаалының композициязының дугайында катаптаашкын

Арын-баш болгаш хол шимчээшкinnerи. Имнеп кергузери. Этюд.

Тыва чогаалда теегу темада бижиттинген чогаалдар болгаш оларның театр сценасында салдынганы

Бегунгу чидиг айтырыглар кедҮрген чогаалдар.

Реклама.

Овур-хевирлерге катаптаашкын. «Театр - амыдырал».

5. 4. 8 класс «Чечен чогаал болгаш уран чурулга»

Кирилде кичээл . Чурумалдыг уран чҮҮл дугайында билиг. Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. Чурумалдыг уран чуулдуң хевирлери.

Тываның культуразының хегжҮлдезиниң дугайында билиг.

Чурукчулар Эвилелиниң терҮттҮнгени (1965 чыл)

В.Ф. Демин, В.Л. Тас-оол, С.И. Феоctисов, Н.К. Рушев болгаш ескелер-даа.

«Уран чҮҮл кижини эки аажы-чацга еередир». Каасталга болгаш эт-херексел кылырының уран ЧҮҮЛҮ болгаш чурукчу мергежилиниң дугайында.

Ном графиказы. Маадырлыг тоолдар болгаш тыва номнарның чурук каасталгаларының ажылдары. «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей», «Алдай-Буучу», «Ары-Хаан».

Б.С. Дупчурнуң чогаадыкчы салым-чаяанының хей талалыы: скульптор, чурукчу, даш чонукчузу, хегжҮм херекселдер чазакчызы, бот тывынгыр композитор, чогаалчы.

Чонар-даш уран ЧҮҮЛҮ — тыва чоннуң культуразының онзагай демдээ.

Тыванын билдингир даш чонукчулары.

Бай-Тайга кожуун, Кызыл-Даг суур - даш чонукчуларының чурту.

Тыванын херээжен даш-чонукчулары. Л.Х. Иргит «Тыванын орден-хавыяалыг херээженнери». Ийиги эге: Ус-шевер даш чонукчулары. Салым-чаяан салгал дамчыыр.

Фотограф - тоогунуң херечизи. Тываның билдингир фотографтары.

«Улуг ескерлишкinnerнин херечизи» В.П. Ермолаевтин Кызыл хоорай дугайында чуруктары.

Ажык чугаа: «Чурукчунун болгаш хуулгаазын бийири». «Чогаалчынын хуулгаазын делегейи».

Чурукчуларнын болгаш чогаалчыларнын чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга.

Хаяда чурумалдыг бижиктер. Оларнын чечен чогаалдын болгаш уран чурулганын сайзыраарыга салдары.

Уран чурулга хевирлериниц ниитилелдиц
айтырыглары.

Үзел-бодалын деткиириниц

Алдан-маадырларның тоогузу уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлеринде.

Кожа-хелбээ Хакас болгаш Алтай чоннарның билдингир чогаалчылары болгаш
чурукчулары.

Надя Рушева - чырыш кынган сылдыс.

Тыва номнарының чурук каасталгазының дугайында билиг. Ш.М. Сувац, Н.Ш.
Куулар, М.А. КҮЖҮгет болгаш оскелерниц-даа номнарының чурук каасталгазы.

Тыва культураныц хогжҮлдезинге ҮЛҮҮн киирип чоруур билдингир культура
ажылдакчылары. Чурукчулар Н.К. Шалык болгаш Ш.У. Чурук.

Шиилерниц кино-чуруунуц корҮлдези (шилилге-биле).

Тыва улустуц эт-херексел кылырының уран ЧҮҮЛҮ: чазаныры, хээлээри,
даараныры, каастаары, шуткууру.

Тыва литературада хээлердугайында чогаалдар.

Улустуц чацчылчаан ажил-ижи чогаалдарда болгаш уран чурулгада.

Портрет чуруурунуц онзагайы. Р.М. Балган - амгы Үениц салым-чаяанныг тыва
чурукчузу.

Тыва чогаалчыларның портреттери, оларның ажил-ижинге тураскааткан пособие,
номнар.

Ном «Тыва Республиканыц чогаалчылары»

Компьютерлиг графика. Номнарның чурук каасталгазы-биле таныжылга. «Үш чҮҮл
эртемниг оол», «Алдын-Кушкаш», «Инек-Сокпа».

Уран чурулга.

Тыва Республиканыц Алдан-Маадыр аттыг национал музейи - тыва чоннуц
тоогунуц, культурлуг амыдыралының шыгжамыры.

Билиг хынаарының кичээлдери (3 ш.)

Конференция «Тыва литература болгаш уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлери»

Хыналда ажил. Тест / чогаадыкчы ажил.

ТҮЦнел кичээлдер

Ном-биле таныжылга. Р.Б. Ховалыг «Тыва Үндезин хеп».

Номнуц онзагайы болгаш ооредиглиг, кижизидилгелиг уjur-утказы.

Ажык чугаа: Чурумалдыг уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлери болгаш тыва чогаалдыц
аразында сырый харылзаалы.

5. 5. 9 класс «Чечен чогаал болгаш ырылар»

Киирилде. «Аялга - чоннуц сеткил-сагыжы болгай» (А.Чыргал-оол).

Чогаал болгаш аялга. Элективтиг курстун уjur-утказы болгаш сорулгалары (4 шак)

Уран чуулдун хевирлеринде тема, идея, сюжеттер болгаш овор-хевирлер дугайында.
«Чечен чогаалда аялга» болгаш «аялгада чечен чогаал» деп билиишкин. Чогаадыкчы
бодалдың торҮттҮнери.

Тываның билдингир композиторлары. Чаа авторлар болгаш ырылар.

Тоогу болгаш ырылар.

Тыва чоннуң амыдыралында ыры-шоор.

Тыва кожамык. Оларның тывылган тоогузу, тема болгаш кҮҮселдезиниң аайы-биле
онзагайлары.

Маадырлыг тоолдар, оларны ыдарының аяны.

Кошкун аймактарның база тываларның эрте-бурунгу тооҮЗҮнде ырылары.

«Култегин», «Кым сен, Субедей маадыр?» деп шиилерде ырыларның онзагайы.

Ниити ыр болган ария дугайында билиг.

Тыва литератураның торҮттҮНҮп эгелээн чылдары.

В.Ш. Кек-оол «Хайыраан бот». Чаа амыдырал, чырыткылыг Үелерже чҮткҮл
илереткен ырылар.

Тываның профессионал композиторлары. Профессионал болгаш бот-тывынгыр тыва
композиторлар. Б. Чамбыт, А. Хоюгбан, Д. Керттик-оол, С. Базыр-оол, С. Бадыраа

«Саян» ансамблиниң репертуарындан ырылар.

А. Чыргал-оол - бирги тыва профессионал композитор. Намдары болгаш
чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

В. Токаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Тываның херээжен композиторлары А. Йомужап

ШҮЛҮк болгаш аялга . М.Н. Ооржак «ШҮЛҮк болгаш аялга». Автор болгаш
номнуң сорулгазының дугайында

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. С.Б. Пюрбю.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. С.К. Тока.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. С. А. Сарыг-оол.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. К-Э.К. Кудажы.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. М.Б. Кенин-Лопсан.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. С.С. СҮРҮЦ-оол.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Ю.Ш. Кюнзегеш.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Е.Т. Танова.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. А.А. Даржай.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Ч.Ч. Куулар.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Э.Б. Мижит.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Н.Ш. Куулар.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Ш.М. Сувац, С.С.

Комбу.

Тываның улустун чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. М.А. КҮЖҮгет, З.А. Намзырай.

Аялга бижиир чогаалчылар. В.Ш. Кек-оол, А.Ч. Тамба-СҮРҮЦ, К.Ч. Тоюн, Т.Т. Кызыл-оол.

Бичиилерге болгаш улугларга тааланчыг аялгалар. Л.Б. Чадамба, Ч.К. Кара-Куске Шинчилел ажыл. Чогаалдың болгаш аялганың уран-чечен онзагайы.

Ырылар болгаш амгы Үе.

Меерей: «Кожамыкка кончуг-ла мен». Чер-черлер дугайында ырылар.

ТҮЦнел ажык чугаа: Амгы тыва шҮЛҮк чогаалында болгаш ыры-шоор уран чҮҮЛҮнде сайзыралының онзагайы.

6. КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

5 класс «Чечен чогаал болгаш улустун аас чогаалы»

Программаның кезээ	Кичээл №	Тема	Кичээлдиң хевири	Оереникчиниң ажыл-чорудулгазы	Башкының ажыл чорудулгазы
Кирилде кичээл (1 час)	1	Элективтиг курс дугайында билиг. Тыва чогаалдың теегу. уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлери-биле сырый харылзаалы.	Демнежилге кичээли (бинарлыг азы интеграция- кичээл)	Немелде кичээлдиң. ееренир темаларныҗужур-дузазының дугайында билип алып. Башкының СҮмелээни номнарны. медээлерни тып ееренир.	Немелде кичээлдиң. ееренир темаларның ужур-дузазының дугайында уругларга таныштырар. Аас чогаалын шинчилээн эртемденнер. оларның ажылдары-биле таныштырар. Улустуң аас чогаалының еередиңлиг болгаш кижизидилгелиг салдарын еередиң
Аас чогаалы. Ооң ниитилелге ужур- дузазы. кижизидилгел иҗ болгаш эстетиктиг утка-шынары (4 шак)	2	Улустуң чогаадылганының (фольклорнуң) билигни. амыдыралды ханы сайгарып билиринге салдары	Лекция	Аас чогаалын ееренириниң чугулазын билип алып. Аас чогаалыңа хамаарышкан терминнерни ушта бижиң.	Д.Ч. СҮНДҮПТҮЦ «Тыва улустуң аас чогаалын школаларга еередириниң методиказы» деп номга Үндезилеп. аас чогаалының кижиниң угаан-медерелиниң сайзыраарыңа. аажы-чацының хевирлеттинериниң дугайында таныштырып чугаалаар.
	3	Улустуң аас чогаалының жанрлары (аймактары). Чогаалдарның тургузуу. теегулуг овор-хевирлер.	Кичээл- таныштырылга	Улустуң аас чогаалының жанрларының дугайын делгем билип алып. Чаа билиглерни бижиң ап. демдеглелдер. сайгарылга кылып	Улустуң аас чогаалы сагыш- сеткил культуразы дээрзин уругларга таныштырып тайылбырлаар. Чогаалдарның тургузуунуң онзагайын. теегу-биле холбаалыын чижектер-биле холбап еередиң (Г.Н. Курбатский. 3.Б.Самдан)
	4	Тоолчулар болгаш ыраажылар дугайында билиг	Кичээл- таныштырылга	Тываның ат-сураглыг тоолчулары болгаш ыраажыларының дугайында билип алып. Улустуң ырылары чоннуң угаан бодалының илередиишкени. чаагай сеткилдии	Тываның ат-сураглыг тоолчулары болгаш ыраажыларының дугайында медээни уругларга таныштырар. Тоолдарның болгаш ырыларның

				дээрзин ооренир. ыдарыныц аяны болгаш улустуц ырызыныц кҮҮселдезин дыцнаар	ооредиглиг онзагайын тайылбырлаар. Ыры ырлаарынга, тоол ыдарынга сонuurгалын деткиир
	5	Аас чогаалында тыва улустуц ТООГҮЗҮ ^Н ҮЦ илереп кээри	Кичээл-сайгарылга	Чоннуц ТООГҮЗҮ аас чогаалыныц хевирлеринден: Үлегер домактардан, ырылардан канчаар тодарап кээрин билип, сайгарар	Аас чогаалында тыва улустуц тоогҮЗҮн билип оорениринге чацкытырар. Сайгарылгалыг чугаага уругларны кириштирер.
«Мифы и легенды Тувы» деп 2017 чылды4 календары-биле уругларны таныштырар. Номну4 8ндезиннери дугайында билигни ши4гээттирер	6	Бурун чугаалар дугайында билиг. Чацчылдар, оюннар болгаш чурук каасталга, теОГҮЛҮг Үндезиннер.	Кичээл-таныштырылга Лекция	Бурун чугаалар дугайында медээни таблицага киир бижиир. Бурун чугааларныц укталгалыг болгаш сагылгалыг деп ийи бОЛҮҮн шицгээдир. Укталгалыг: октаргай болгаш оран-делегей, халаптар, кижиниц, делегейницболгаш дириг амытаннарныц, черлер аттарыныц тывылганыныц дугайында бурун чугаалар. Сагылгалыг: оран ээлери болгаш бҮДҮРҮлбаазын чҮҮлдер, тайга- танды, арт, суг бажыныц ээлериныц дугайында, элдеп-бҮДҮштҮг дириг амытаннар, ховар ҮНҮштер, бойдуста бҮДҮРҮлбаазын чҮҮлдер, онзагай кижилер дугайында, шажын-чудулгеге хамаарышкан тоолчургу чугаалар деп болуктээшкинни бижиир.	Бурун чугаалар дугайында билигни уругларга таныштырар. Бурун чугааларныц (чудулге чок), сагылгалыг (чудулгелиг) хевирлерин ооредир. Бурун чугааларныц утказында болуушкуннарга даянып, болуктээшкинин ооредир. Бурун чугааларга хамаарыштыр чацчылдарныц тыптып турарын, тыва, орус болгаш оске-даа чоннарныц чурулгасында бурун чугааларга хамаарышкан чуруктар-биле таныштырар
Бурун чугаа - миф дугайында	7	СозҮглелдерниц т0рҮттҮнер чылдагааннары (чылдактары) болгаш . Бурун чугааларда билиишкиннер: Устуу, Ортаа, Алдыы ораннар. Шамбала болгаш Эрлик ораннары. Чер аксы. От, суг, хат.	Кичээл-номчулга	Бурун чугааларны номчуур. Бурун чугаалардан билдинмес состер словарын чыып кылыр. Башкыныц таныштырып бергени- биле чугааларныц ужур-утказыныц тывылганын сайгарып чугаалажыр	Бурун чугаалар бойдуштуц болуушкуннарынга азы тоогулуг чылдагааннарга Үндезилеттинип тыптып кээрин база элдеп чиктиг оран ээлери, чҮДҮлге дугайында бодалдардан тыптып кээрин уругларга таныштырар. Бурун чугаалар болгаш чацчыл, ёзулаларныц холбаазын бурун

					чугааларны номчуп, тургузуунуц болгаш дылының онзагайын сайгарып тура, илередип еерениринге чацчыктырар
8	Бурун чугааларның киржикчилери, омурлар. Улу, буга, шулбус, чылбыга, Амырга-Моос, Оскус-оол, диирец. Бурун чугааларда билиишкиннер: «Алдын-Орген», «Черниц-дээрниц шапшылгазы».	Кичээл-номчулга	Тыва, орус болгаш еске-даа чоннарның бурун чугааларында киржикчилер, оларның омурлары- биле таныжар	Тыва, орус болгаш алтай, хакас чоннарның кыска бурун чугаалары-биле уругларны таныштырар. Оларның аразында чоок болгаш ылгалдыг талаларын сайгартып еередир.	
9	Октаргай, Оран-делегей дугайында бурун чугаалар. «Уш мыйгак болгаш QCKYC-ООЛ», «Алды оранга четкен уруг», «Дээр дицмирээшкени улу алгызындан болур». «Ара-Хее айда канчап кеступ турарыл». Хакас улустуц бурун чугаазы «Ай болгаш Чилбиген»	Кичээл-номчулга	Тыва чоннуц ертемчей керуушкуну, октаргай, оран- делегей, устуу, ортаа, алды ораннар, кудай, децгер, дээр, чамбы дип дээш оон-даа еске сестерниц дугайында ееренип алыр. Уш-мыйгак - Орион. Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарын чыып кылыр.	Тыва чоннуц ертемчей керуушкунун, бойдус-биле холбаалыг амыдырап чораанын уругларга таныштырар. Бурун чугааларның еередиглиг, кижизидилгелиг ужур-утказын сайгарып чугаалажырынга уругланы чацчыктырар. Децнелгелиг сайгарылганы кылырынга еередир, ном номчуурунга сундулуг болурунга кижизидер	
10	Халаптар дугайында бурун чугаалар. «Суг халап», «Уш халап»	Кичээл-номчулга	Тыва, орус болгаш еске-даа чоннарның бурун чугааларында халаптар дугайында чугааларны номчуур. Децнелгелиг сайгарылгазын кылыр айгарылгазын Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарын чыып кылыр.	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарынга чацчыктырар.	
11	Кизи болгаш дириг амытаннар дугайында бурун чугаалар «Кизи чуге оът чивес болганыл», «Кымыскаяк», «4Үгекусун дуне, а угу хундус ушпас болган», «Эзир оолдары», «Мезил».	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы болгаш сайгарылганы кылыр. Чугааларга дууштур чурук чуруур. Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарын чыып кылыр.	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарынга чацчыктырар. Бурун чугааларның дылының онзагайын сайгарып, сес-биле ажылдаарының аргаларын таныштырып еередир	
12	Черлер аттарының дугайында бурун чугаалар	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы кылыр. Бурун чугаалардан билдинмес	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарынга чацчыктырар.	

		«Улуг Хайыракан, Биче Хайыракан даглары болгаш Тес-Хем» «Шоорлуг ой», «Кум-Суу»		сестер словарын чыып кылыр. Бодунуц егбелериниц чер-чуртунда черлер аттарының дугайында медээлерден чыыр. Номчаан чугааларында дҮҮштҮ карта чуруур.	Терээн чериниц теерҮЗҮн шинчилеп еередир, чер-чуртунга ынак болурун кижизидер
	13	Бойдус дугайында бурун чугаалар «Тавды ээзиниц чагы», «Ацчы кижиниц чер ээзинге ужурашканы», «Челээш кырлаан сыын»	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы кылыр. Бурун чугааларда оворлар, киржикчилерниц хуулгаазын онзагай талаларын сайгарар. Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарын чыып кылыр.	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарында чацчыктырар. Ацчы кижиниц чацчылдары болгаш ёзулалдарын сагып чоруурун кижизидер
	14	Бурун чугааларның чечен чогаал болгаш уран ЧҮҮЛДҮЦ еске хевирлери- биле аразында харылзаалы «Игилчи кижидугайында тоолчургу чугаа», «Чадаган канчап тывылганыл»	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы кылыр. Бурун чугааныц планын тургускаш, эдерти чугаалаар. Игилге аялгаларны дыцнаар. Тыва уран чуулде игил дугайында шиилерни сактып. видео-бижилгелерин кеер. Хегжум херекселдериниц хевирлери-биле таныжар. Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарын чыып кылыр	Хегжум херекселдери дугайында медээни уругларга таныштырар. Чечен чогаалда шулуктерниц аянынг номчулгазын кууседип бээр. Бурун чугааларның чечен чогаал болгаш уран чуулде еске хевирлери-биле аразында харылзаалыын тодарадыр ажылга уругларны кириштирер
	15	Шажын чудулге болгаш бурун чугаалар «ҮҮлези бҮтпээн беш алышкы» «Соцгу назын», «Хамның кҮЖҮ чуул- бҮРҮ», «Мецге аржаан, оцмас ыаштар»	Кичээл-номчулга	Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарын чыып кылыр. Бурун чугааларның утказын эдерти чугаалаар, билдинмес сестерни чыып бижиир, тайылбырлаар Номчаан чогаалында дҮҮштҮР чурук чуруур.	Тыва чоннуц шажын, чудулге дугайында медээни уругларга таныштырар. Бойдус болгаш кижиниц чаяаттынары деп билишкиннерниц утказын тайылбырлаар.
	16	Фольклор болгаш дылдыц чурумалдыг аргаларының онзагайы «Диирец-биле шыдыраалаан»	Кичээл-сайгарылга	Таблицага дылдыц чурумалдыг аргаларын чыып бижиир. БелҮктерге Үстүп алгаш, номчаан чогаалдарының дылының онзагайын сайгарар. Билдинмес сестер словарында сестер чыып бижиир.	Дылдыц чурумалдыг аргалары- биле уругларны таныштырар. Уругларга таблица долдуртур. Аас болгаш бижимел чугаазы сайзырацгай, чечен-мерген чоруурунга еередир

				Илби-шидилиг, хуулуп турар кижилер дугайында чугаалар чыып бижиир	
	17	Тыва егбелерниң хам чҮДҮлгезинде илби-шиди, хуулгаазын дугайында тоолчургу чугаалар. Хам алгыштары.	Кичээл-таныштырылга	Чудулге, сузулге дугайында чугаага киржир. Билдинмес сестер словарынга сестер чыып бижиир. Илби-шиди, хуулгаазынныг чуулдер дугайында чыып бижээн чугааларын эштеринге чугаалап бээр	Уругларга тыва чацчылдар, хам чаяачы кижидугайында медээлерни таныштырар. Хам алгыштарының хей янзыларлыг болурун чижектерге кергузер
	18	М.Б. Кенин-Лопсан - тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразының алдын уужезиниң кадагалакчызы. «Дээр хамның челээш мунган оолдарны алганганы», «Дээрлер уктуг Моцгуш Таргын-Кара деп кадай хамның Тацды ээлерин алганган алгыжы»	Кичээл-лекция	М.Б. Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажыл-херээн шицгээдир. Делегей чергелиг адының база хамның алгыштарын чыып чораан ажылынга унелел бээр. Хамның алганып турарын видео-чуруктан дыцнаар. Билдинмес сестер словарынга сестер чыып бижиир	Тыва уран чуулдуң сайзыралынга улуг чогаалчының кирип чораан ҮЛҮГ-хуузун уруларга тайылбырлап, конспект кылдыр бижиттирер. Хам алгыжы тыва чоннуң эрте- бурунгу уран ЧҮҮЛҮ дээрзин еередир. Видео-бижидилгега хамның алганып турарын кергузер.
	19	Фольклор дылының онзагайы. «Тожу тываларының тоолчургу болгаш теегу чугаалары» деп ном-биле таныжылга	Кичээл-сайгарылга	«Тожу тываларының тоолчургу болгаш теегу чугаалары» деп ном- биле таныжар. Билдинмес сестер словарынга сестер чыып бижиир. Дылының уран чеченин сайгарар	Ном-биле уругларны таныштырар. Аас чогаалының онзагайының дугайында билигни шицгээттирер.
	20	Фольклор болгаш тыва литература. Тыва шулук чогаалының фольклор ундезинни	Кичээл-сайгарылга	Тыва улустуң аас чогаалынга ундезилеп бижээн чогаалдар-биле таныжар. Билдинмес сестер словарынга сестер чыып бижиир. Сайгарылгазын кылыр.	Уругларга тыва шҮЛҮкҮлерниң чогаалдарын таныштырар. Оларда аас чогаалының хевирлериниң киригенин, ужур- дузазын еередир.
	21-22	Чоннуң амыдыралы - уран- чуулдуң хевирлеринде. Уран- чуулдуң хевирлериниң эстетиктиг салдары	Кичээл-демнежилге	«Уран- ЧҮҮЛДҮЦ хевирлеринде чоннуң амыдыралы» деп темалыг ажык чугаага киржир. «Эстетика» деп сестуң утказынга тайылбырны бээр.	«Уран- ЧҮҮЛДҮЦ хевирлеринде чоннуң амыдыралы» деп темалыг презентацияны белеткээр, уругларга таныштырылга кылып бээр.

Кижини долгандыр бойдус болгаш улустуц аас чогаалы (10)				Тыва улустуц ырыларын шээжи- биле ееренир	Кижиниц чараш аажы-чацныг хевирлеттинеринге, угаан-медерелиниц сайзыраарынга чечен чогаалдыц, чурулга, шии, театр, ыры-шоорнуц болгаш еске-даа хевирлерниц ужур- дузазын уруглар боттары илередип чугаалаарынга таарымчалыг байдалды тургузар. Чурулга делгелгезин кылыр
	23	Бодал кужу — чоннуц чацылчаан аас чогаалында, ажыл-ижинде. Кижиниц бодалында эки сеткил.	Кичээл-кичээндириг	«Угаан, ооц КУЧУ-КУЖУ» деп темалыг чугаага киржир. Бот-хайгаараныр деп билиишкин- биле таныжар. Билдинмес сестер словарынга сестер чыып бижиир. Бодун хайгаарап, бодунуц кылдыныгларынга Үнелел бээрин ееренир	Кижиниц угааны болгаш бодалдар дугайында ханы философчу теманы уругларга амыдыралчы чижектерге, чогаалдардан ҮЗҮнДҮлерге даянып таныштырар. Чараш мезҮ-бҮДҮштҮг чоруурун кижизидер
	24-25	Тыва улустуц ырлары, оларныц онзагайы	Кичээл-еерҮшкҮ	Тыва улустуц ырыларының темаларынга ДҮҮШТҮР кластер тургузар. Тыва улустуц ырыларының теегулуг онзагайларын, дылдыц чурумалдыг аргаларының ажыглалын, чажыт уткалыг боорун шицгээдир. Билдинмес сестер словарынга сестер чыып бижиир. Ырыларны ырлаар. Ыры-шоорда тема, бодал, дылдыц чурумалдыг аргалары; Үн болгаш ужур-утка, аялганыц ецу деп темага дыцнадыгны бажыцынга кылыр	Тыва улустуц ырыларының теегулуг онзагайларын уругларга таныштырар. Үе-Үе аайы-биле ырыларныц ескерлип чоруурунуц дугайында ажык чугаага уругларны кириштирер. Ырлаарынга сундулуг уругларны деткиир
	26	«Хеемейжиниц херээ - чадаган, хеемейжиниц боостаазы - эдиски». Хеемей болгаш сыгытта терээн чер болгаш бойдус темазы	Кичээл-таныжылга	«Хеемей» болгаш «сыгыт» деп билиишкиннер-биле таныжар. Тыва уран чҮҮлде хеемейниц онзагай талаларын билип алып. Аян-хеен, хевирлери-биле	Тыва уран чҮҮлде хеемей-сыгыттыц теегҮЗҮ-биле уругларны таныштырар. Хеемей шинчилекчилери эртемденнер болгаш оларныц

				таныжар. Билдинмес сестер словарынга сестер чыып бижиир. Хеемей, сыгытта терээн чер болгаш бойдус темазыын сайгарар.	ажылдары-биле уругларны таныштырар. Ыры сестериниц онзагайын сайгартып еереди
27	Фольклор болгаш уран чурулга	Кичээл-демнежилге	Уран чурулгада тема, бодал, бот- тускайлац аян; ец болгаш уjur- утка, артыкы болгаш мурнуку план деп билиишкиннер-биле таныжар, эскиз кылып ееренир. Компьютерге графика деп билиишкинни шинчилээр. Билдинмес сестер словарынга сестер чыып бижиир	Уругларны бодандырып еереди, бот-тускайлац ажылдаарын деткиир. Аас счогаалының уран чурулгага канчаар илереп кээрин таныштырар. «Чурукту номчууру» деп билиишкин-биле ажыл чорудар	
28	Улустуц аас чогаалында тайбыц болгаш найырал темазы	Кичээл-бот ажыл	Башкының шилип кааны чогаалдарны номчуур, бот- тускайлац ажылдаар. Улустуц аас чогаалында тайбыц болгаш найырал темага дыцнадыг кылыр.	Тыва болгаш еске-даа чоннарның аас чогаалында найырал болгаш тайбыц темазын кергүзүп турарының онзагайын децнелгелиг таныштырар. Децнеп сайгарарынга чогаалдар шилип тып бээр	
29	Тыва тоолдарның болгаш тоолчургу чугааларында маадырлар. Оларның КҮЧҮ-КҮЖҮНҮЦ дазылы	Кичээл-улегер	Тыва тоолдарда болгаш тоолчургу чугааларда маадырлар дугайында сайгарылгалыг чугаага киржир. Оларның КҮЧҮ-КҮЖҮНҮЦ дазылы чҮде дээрзин тодарадып ееренир	«Маадыр» деп сестҮЦ утказын уругларга тыптырар, тайылбырлаттырар. Тоолдарның ҮЗҮндҮлерин номчуттурар.	
30	Ховар ҮНҮштер болгаш бойдуштуц бҮДҮРҮлбаазын чҮҮлдериниц дугайында чугаалар	Кичээл-таныжылга	«Тываныц эм оыттары» деп ном- биле таныжар. «Дом», «чат» деп сестерни сактып аар. Онзагай аажы-чацныг домчу, эмчи кижилер дугайында чугаалар-биле таныжар, чыып бижиир. «Улусчу календарь» деп билиишкинни бодунуу-биле тайылбырлаар азы улуг улустан дыцнаанын чугаалаар. Билдинмес сестер словарынга сестер чыып бижиир	Ховар унуштер болгаш бойдуштуц бҮДҮРҮлбаазын чҮҮлдериниц дугайында чугааларны уругларга номчуттурар, утказын чугааладыр. «Улусчу календарь» деп билиишкинни уругларга таныштырар. «Тыва чоннуц аас чогаалы - эгээрттинмес байлак» деп	

					темалыг шинчилел ажылын кылырынга СҮмелерни бээр
Аас чогаалы болгаш угаан сайзырадылганы (4)	31-32	Шинчилел ажылдар (телевилел) КҮҮсегури	Кичээл-шинчилел	«Тыва чоннуц аас чогаалы - эгээрттинмес байлак» деп темалыг шинчилел ажылынга бот-тускайлац кылган ажылын таныштылары	Чыл дургузунда ееренген билиин катаптап, камгалап еерениринге уругларны чацкытырар. Билдинмес сестер чыып бижээн словарын - «Чаа сестер дептери» тҮЦнел кичээлге таныштыларынга белеткээр
	33	Чогаадыкчы ажыл-чорудулга: йерээлдер, кергузуглер, ааскыр-сеск\рлер меерейи.	Кичээл-меерей	Шээжи-биле аянныг чугаалап ееренир, ыры ырлаар, йерээлдер чугаалаарынга идепкейлиг киржир	Уругларны сагынгыр-тывынгыр чорукка кижизидер, бот-боттарын деткижип чурттаарынга кижизидер
	34	Элективтиг курстуц ужур-дузазының дугайында ажык чугаа	ТҮЦнел кичээл	«Чаа сестер дептери» деп номну таныштырар. Оеренип эрткен билиглеринге, курстуц ужур-дузазынга Үнелел бээр	Уругларга немелде номчулгага сумелээн чогаалдар дацзызын тургузуп бээр. Терээн чонунуц теегҮЗҮЦ сонуургаар, алдарлыг кижилерин билир, чаагай чацчылдарны сагып чурттаарынга кижизидер

6 класс «Чечен чогаал болгаш улустуц аас чогаалы: Үлегер домактар»

Кезек	Кичээл №	Тема	Кичээлдиц хевири	Оереникчиниц ажил-чорудулгазы	Башкыныц ажил чорудулгазы
Кириилде кичээл (2 ш.)	1	Үлегер домактар - улустуц аас чогаалыныц биче жанры	Кичээл-лекция	Тыва улустуц улегер домактары чоннуц угаан бодал культуразыныц чугула кезээ болгаш дыл чугаазыныц уран чечен аргаларыныц бир хевири дээрзин билип алыр	Үлегер домактар, чечен состер чоннуц узел бодалын, куш-ажылчы дуржулгазын, чурттап эрткен тоогузун илередип турар болгаш кижилерниц аразында социал харылзаазы-биле сырый холбашкан дээрзин уругларга таныштырар. Үлегер домактар сургаал чогаалы, чанчылдыц, чурум-сагылганыц улегерин коргузуп, кижилерни багай аажы-чацдан ырадып, эки аажы-чацныг болурун суртаалдап турар деп ооредип, кижизидер
	2	Тыва улегер домактарны чыып, шинчилер эгелээниниц айтырыглары. Будуп Б.К - тыва улегер домактарны чыып тургускан авторларныц бирээзи.	Кичээл-таныштырылга	Тыва улегер домактарны чыып, кадагалаар ажилдарны чорудуп турган айтырыгларын уругларга эртемденнер дугайында билип алыр, тайылбырлаар. Б.К. Будуптуц «Тыва Тыва улегер домактарны чыып тургускан авторларныц бирээзи - Б.К. Будуптуц чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжар	Тыва улегер домактарны чыып, шинчилер эгелээниниц айтырыгларын уругларга тайылбырлаар. Б.К. Будуптуц «Тыва улегер домактар болгаш чечен состер» деп ному-биле таныштырар
«Клегер есте нугул чок» (14 ш.)	3-4	Тыва дыл - чоннуц культуразыныц шыгжамыры. Үлегер состерниц делгем, ханы уткалы, дылыныц уран-чечени	Кичээл-таныштырылга	Тыва дылынга ынак, хундукелдиг болурун медереп билир. Улегер домактарныц ханы утказын тодарадыр, дылдыц уран чурумалдыг аргаларын тывар, уjur-утказын тайылбырлаар чугаага киржир	Тыва аас чогаалыныц кайгамчык байлаан, жанрлар дугайын катаптаар. А.С. ТогуЙ-оолдуц шинчилелдери-биле уругларны таныштырар. Үлегер домактарныц уjur-утказын сайгарар ажилдарга уругларны кириштирер
	5	Үлегер домактарныц тургузуу, хемчээли	Кичээл-сайгарылга	Үлегер домактарны тургузуунуц база ойзу чугаалаар онзагай талаларын шицгээдир. Бижимелдер	Үлегер домактар чоннуц узел- бодалын каксы соглээр арганы тургузуп турар - ол иштики тургузуг

				кылыр. Башкының айытканы Үлегер домактарны сайгарарын ееренир	дээрзин уругларга билиндирер. Үлегер домактарның хевир тургузуг болгаш тускай аян, аялгалыының - даштыкы тургузуунуң онзагайын таныштырар
6	Тыва чоннуң теегҮЗҮболгаш амыдыралы Үлегер домактарда. Чогаалдар сайгарылгазы	Кичээл-сайгарылга	Чоннуң амыдыралының янзы-бҮРҮ талаларының Үлегер домактарга илереп кээрин ееренип алыр. Үлегер домактар кирген шҮЛҮк, проза чогаалын (1-1) сайгарар. Башкының деткимчези, удуртулгазы-биле «Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы» деп темага шинчилел ажылынга белеткенир. Тема шилиир.	Тыва чоннуң чацылчаан ажыл ижиниң - мал ажылының хайгааралдарының Үлегер домактарга тодарап, янзы-бҮРҮ уткаларны илередириниң дугайын чижектерге даянып таныштырар.	
7	Тыва болгаш еске чоннарның Үзел-бодалының чҮҮлдешкээн илереткен Үлегер домактар	Кичээл-таныштырылга	Тыва болгаш еске бурят, хакас Үлегер домактарны децней сайгарып ееренир	Тыва болгаш еске чоннарның Үлегер домактарның ужур-утказының демейлешкек талаларын уругларга таныштырар, Үлегер домактарны децней сайгарып еерениринге чацкытырар	
8-9	Кешкун тыва чоннуң амыдыралы болгаш шулуктер	Кичээл-сайгарылга	Үлегер домактар кирген шулук чогаалын сайгарар	Үлегер домактарның ужур-утказын ажыглаан шулук чогаалын сайгарып ееренир	
10-11	Улусчу ужурлар болгаш Үлегер домактар	Кичээл-сайгарылга	Тыва улустуң эт-херексел, чер-чурт, терел аймакка хамаарышкан, эп-найырал, хҮндҮткел илереткен Үлегер домактарны сайгарар. Үлегер домактар дугайында дыцнадыг кылыр	Үлегер домактарны тывылган Үези болгаш чацылдар, ёзулалдар биле холбаалыын билиндирер. Чер-чуртунга, оран-савазынга, эт-херекселинге хҮндҮткелдиг чоруурунга кижизидер	
12	Чоннуң узак болгаш ханы, делгем угааны - Үлегер домактарда. Оларның кижизилгелиг ужур-утказы	Кичээл-ажык чугаа (кичээл- ужуражылга)	Тыва болгаш еске-даа чоннарның Үлегер домактарында ханы еередиглиг, кижизидилгелиг уткалыг бодалдар барының дугайында чугаага киржир (дыцнадыын таныштырар)	Уругларның аас чугаазын байыдар, чараш аажы-чацга кижизидер сорулгалыг ада-иелер, улуг назылыг азы чечен-мерген кижилер чалап, ужуражылга-кичээлди эрттирер	
13	Тыва проза чогаалында Үлегер домактарның ажыглалының	Кичээл - сайгарылга	Проза чогаалдарының онзагайын сайгарып ееренир.	Калбак чогаалда Үлегер домактарның ажыглалының	

		онзагайы		«Тыва чогаалда улустуц аас чогаалының ажыглалы» деп темага шинчилел ажылынга белеткенир	дугайында уругларга таныштырар. Уругларга сезҮглелдиц сайгарылгазын кылырынга дузалажыр, деткиир
	14	Тыва шҮЛҮк чогаалында Үлегер домактарның ажыглалының онзагайы.	Практиктиг кичээл	Башкының сайгарылгага СҮмелээн чогаалдарын шилип шулуктуц сайгарылгазын кылыр. «Тыва чогаалда улустуц аас чогаалының ажыглалы» деп темага шинчилел ажылынга белеткенир	ШҮЛҮк чогаалда Үлегер домактарның ажыглалының дугайында уругларга таныштырар. Уругларга сезҮглелдер белеткеп бээр, шилилгелиг ажылдаарынга чанчыктырар
	15-16	Шинчилел ажылы: «Тыва чогаалда улустуц аас чогаалының ажыглалы»	Кичээл-шинчилел	Шинчилел (телевилел) ажылын кҮҮсидири	Үениц аайы-биле тыптып турар Үлегер домактар
	17	Тыва улустуц Үлегер домактарында кирип турар чоннуц философчу бодалдары. «Алды аргалыг, беш мегелиг»	Кичээл-лекция	Тыва улустуц Үлегер домактары, чечен сестери ханы, делгем утканы сицирип чоруурун танып, билип алыр. Үлегер домактар анаа-ла тыптып келбээн, кандыг-ла-бир Үндезинниг дээрзин ееренир. «Алды арга, беш меге» дээн ойзу-кыйзы уткада шажынчы еередиг сициргенин билип алыр	Тыва улустуц Үлегер домактарында кирип турар чоннуц философчу бодалдарының дугайында амыдыралчы чижектерге даянып таныштырар. «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп Үлегер домакты ееренириниц чугулазын еередир
«Алды аргалыг, беш мегелиг» (12 шак)	18	Алды арганың бирээзи: ергул кылыры. «Чарын эъдин чааскаан чивес, чанында эшке кара салбас»	Кичээл-сайгарылга	Алды арганың элдээртии чҮл. Үндезини кайыын келген, кандыг алды утка илередип турарын сонуургаар, билип алыр. бргул деп чҮл дээрзин шицгээди к алыр	Бодунда бар ч\улду ескелерге бериксээриниң чылдагааны, ергул боттандырада бодалдар кайнаар угланыр, кандыг сеткил кижиде кҮштҮг турарын таныштырар. бргулдер Үш хевирлерин еередир. Чогаалдарны сайгарып, ергул кандыг тҮЦнел эккээрин уруглар- биле ажык чугаалажыр: «> <»
	19	Алды арганың бирээзи: тергиин мезҮ-шынарлыг болуру. «Улуун улчутпас, аныяан алгыртпас», «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле, хейнуц аразыңга сезҮЦ быжыгла».	Кичээл-сайгарылга	Тергиин мезҮ-шынарлыг болуру, ег-бҮлениц ёзу-чаңчылдарын сагып, ниитилелдиц хоойлу-дҮРҮмнерин хажытпайн чурттаары дээрзин билип алыр. Бодунуц шын Үзел-бодалдыг чурттаарыңга бо билиг чугула, ону хунден хҮнче сагып чурттаар деп билип алыр. Бодун хайгааранып	Кижиниң чаражы ооц бедуун, мерген аажы-чааңда деп таныштырары. Бодун хайгааранып чурттаары кижини багай аажы-чааңдан, ҮҮлгедиглерден камгалаар дээрзин уругларга чижектер-биле бадыткап тургаш, тайылбырлап бээр.

				чуртгаары кижини багай аажы- чацдан, уулгедиглерден камгалаар дээрзин сактып алыр	
	20	Алды арганыц бирээзи: шыдамык болуру. «Шолук сагыш човадыр, сыяп сагыш суксадыр», «Сеске шын херек, багга доц херек»	Кичээл-сайгарылга	Чуртталгада ак (бугу чуве айлажып турар - эки), кара (ажыл-херек чогувайн баар - багай) катай чоруур дээрзин билип алыр. Шыдамык кижини барган ажылды-даа, бутпийен шыдажып эрте бээр деп билип алыр	Быть довольным тем, что есть, думать об одном, не отвлекаться разными мыслями - это есть успокоение ума, мысли. Пребывая внимательным к чему-то одному, человек учится управлять собой, приучает себя к определённому мировоззрению.
	21	Алды арганыц бирээзи: кызымак (чуткулдуг) болуру. «Кузээнин - чедер, сураанын - тывар», «Тайып ужур, даянып турар»	Кичээл-сайгарылга	Кижиниц чараш, куштуг хевирлеттнеринге чуткулдуг болуру дыка чугула деп билип алыр. Хей кужун ундуруп тургаш, кижини багай чацдан-даа адырлып аар, кузелин- даа боттандырып аар дээрзин шицгээдир. Чаа билиг, чуткул, кызымак болуру кижиге херек дээрзин сайгарып турар чогоалдарга даянып, ееренир	Кижиниц чараш аажы-чацныг, куштуг тура-соруктуг хевирлеттнеринге кызымак, чуткулдуг болуру дыка чугула деп уругларга таныштырар. Улегер домактар болгаш, чогаал маадырларының овур-хевиринге даянып, сайгарылгалыг чугааже уругларны кириштирер
	22	Алды арганыц бирээзи: даян кылыры (быжыг угаан). «Боданганы ботка херек», «Сеглээн сес, керткен ыяш»	Кичээл-сайгарылга	Бодун бот-хайгааранып, угаанын чацгыс черге меецнеп ееренир кижини турум байдалга еереди деп билип алыр. Бодун оожум байдалга тудуп билири кижини багай аажы-чацдан адырарынга, угааны быжыг, чувени эки сактып аарынга ажыктыг дээрзин билип алыр. Сайгарып турар улегер домактарынга даянып, бодунуң чурумун тудуп ееренир	Амыдыралда бар бугу-ла дүрген болуп турар болуушкуннардан хосталып ап чорууру херек дээрзин уругларга тайылбырлаар. Кыска кижини чуртталгазын унелээринге еереди. Улегер домактарны сайгарып, ажык чугаага уругларны чацкытырары, дидим болурунга еереди
	23	Алды арганыц бирээзи - мерген угаанныг болуру. «Оолдуг кижини оя сеглээр, кыстыг кижини кыя сеглээр», «Мурнун хынаар, соон истээр»	Кичээл-сайгарылга	Экини азы багайны долузу-биле ханы угаап, ылгап шыдаптар угаанныг болуру чугула деп билип алыр. Мерген угаан кижиге «ол херек», «бо херек чок» деп еереди	Алды арганыц эц сеелгузу - мерген угаанныг болуру дээрзин уругларга таныштырар.

				дээрзін сактып алыр. Мерген угааанныг болуру чҮгле кырган улуста бар деп бодалдан адырлыр, мерген угаан бичии улуска турар дээрзін чогаалга даянып сайгарар.	
	24	Хоозун шынар, меге керҮш дугайында бодал. «Кургаг ыаш чулук чок, куруг чугаа дуза чок» Беш меге: хевир меге «Кускун кара-даа болза, телҮнге ынак»	Кичээл-угаап бодаашкын	Үлегер домактарга болгаш чогаалдарга даянып, «хоозун шынар» «меге керҮш» деп билиишкинниерни утказын билип алыр. Карак биле керҮп турар азы миннишкин органны-биле кандыг-даа хевир ҮРелиишкинге таваржыр дээрзін сактып чоруурунга ооренир.	Чуртталгада бар кежиктерге дендии хандыкшылдыг болуру шын эвес деп тайырбырны бээр. ЧҮҮ-даа чҮве моцге эвес: Үрелип бустур, чиде бээр дээрзін амыдыралчы чижектерге даянып тайылбырлаар. «Хоозун шынар» деп билиишкинниц утказын уругларга тайылбырлаар
	25	Беш меге: миннишкин меге «Кокпага киргенде, койгун ЧҮГҮРҮК, коданга киргенде, ыт ээрги», , «Каарган кас эдергеш, даванын доцурган»	Кичээл-угаап бодаашкын	Кижиге меге миннишкинге алзып алгаш, чазыг кылып болур дээрзін билип алыр.	Мага-ботка 00рҮнчҮг, багай болгаш ындыг-мындыг-даа эвес миннишкиннерге хамаарыштыр олар ©скерлип чоруур, кезээде турум эвес дээрзін уругларга тайылбырлап бээр. Ол дугайын билбес боор болза, кижиге бир-ле хоозун (меге) чҮҮлге чулге хандыкшып, хилинчек- човулац к0рҮп болур дээрзін чогаалдарга болгаш Үлегер домактарга даянып, таныштырар.
	26	Танып керҮп аары (ылгап билип аары) меге. «Кижиге ооделээр, кинчи ҮСТҮР», «ДҮктҮг-даа болза, тҮлээр, тҮрецгиде болза, сегиир», «Дазылдыг-даа болза, дагалыг-даа болза, таяр»	Кичээл-угаап бодаашкын	ЧҮвелерни алыс шын бойдузундан ындыг шынарлыг кылдыр керҮп, хҮлээп тура, олар оске шынарлыг базад дээрзін урулгарга тайылбырлап бээр. бооп болур дээрзін ханы сайгарып, ЧҮвени бир дугаар к0рҮп, хҮлээп ооренир. Чечекти танып ке0рҮ: ботура, олар оларны эки деп меге танып чечек ак, бо сарыг, дуу кызыл. Чечекти к0рҮп болурун амыдыралчы бодунуц бодап турары-биле ылгай чижектерге к00рҮмеге к0РҮш апаарын билип тайылбырлап бээр. ЧҮгле эки (херек) шицгээри: ак чечек мээции, мецгимазы чҮгле багай (херекке албас) деп ак дээн хевирлиг ылгаары. Мээч хҮлээп ооренмес дээрзін кылдыр билиндирер.	

				бодапкаш, мегеге - хандыкшылга алзып болурун кичээнгейге алып. Чараш хапта белек чугле чараш эвес, а айыылды эккеп болур деп чувелерниц алыс бойдузун ылгап билиптер угаан байдалын башкының тайылбырындан, чогаал сезуглелинге даянып сайгарып ееренир.	
27	Сагыш-сеткилде меге (хоозун) шынарлар «Бак сагыш башка халдаар», «Эткен сес ээзин эргиир»	Кичээл-угаап бодаашкын	Сагыш-сеткилди ал-боду кылдыр бодаары шын эвес дээрзин билип ееренир. Башкының тайылбырын дыцнап, улегер домактарга даянып, «сагыш-сеткил», «мага-бот», «чугаа-домак» меге, хоозун шынарларга алзып болур, айыылдыг, хирлиг сагыш-сеткилге, угаанга, мага-ботка чагыртпаайн деп медресеп ееренир	Бодунуц сагыш-сеткилин, мага-бот, чугаа-домаан хайгаарап, эде-хере тыртып ееренириниц чугулазын тайылбырлап бээр. Кандыг-даа кылдыныгның соонда туцнел бар боор деп амыдыралчы чижектерге, улегер домактарга даянып еередир.	
24	Угаан-медерелде меге (хоозун) «Кылык ботту човадыр», «Даап сеглээр - тамылыг, танып сеглээр - буянныг», «Даг кербейн,эдээц азынма, суг кербейн, идиц ужулба»	Кичээл-угаап бодаашкын	Чувелерни мецге кылдыр угаап кеер угаан кандыг-бир чувеге хандыкышылды куштелдирер болгаш чазыгларга чедири болурун билип аар. «Мен» бар мен дээн билиишкинни мецге кылдыр бодаары, «чацгыс чурттаар чуртталга» кылдыр боданыр керуш хоозун дээрзин улегер домактарга, чогаалдарга даянып, утказын билип ееренир	«Угаан» деп билиишкинни уругларның чуве сактып, шицгээдир харык-шинээнге дууштур тайылбырлап бээр. Херек кырынла болгаш амыдыралчы болуушкыннарга, чогаал, улегер домактарга даянып, мугулай угаан дугайында чугаалажыр. Чырык, аргы угаанныг чоруурунуц кижиге ажыктыын таныштырып, чараш мезу-шынарлыг чурттаарынга кижизидер	
29	«Алды аргалыг, беш мегелиг» деп Улегер домактыц онзагайы. «Баштай унген кулакты соцнай унген мыйыс эртер», «Бак келзе, туттунма, эки келзе, салдынма»	Кичээл-демнежилге	Кижиниц чараш мезу-шынарлыг, улут частырыглар кылбайн, эки чурттаарының дезу хоозун, турум эвес - меге дээр билиишкинни билип алырын тыва улустуц “Алды арга, беш-меге” деп улегер домаа тайылбырлар турар деп билип алып. Беш чыындыны (5 мегени) угаап	Тыва чоннуц «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп улегер домааныц еередиглиг, кижизидилгелиг, кичээндирилгилг уjur-утказын туцнеп чугаалажыр. Уругларның бот-тускайлац бодалдарын деткиир.	

				билиптер угаан кайгамчык чырык, мерген болур деп билиишкинни билип, сайгарып ееренип алып.	
Үлегер домактарның угаан сайзырадыр (4 шак)	30	«Боданганы ботка херек»	Кичээл-угаап-боданышкын (чогаадыг азы кыска чугаа чогаадыр)	Кижиниц иштики сагыш-сеткилиниц байлааныц Үлегер домактарда илереп кээриниц онзагайын: ойзу- кыйзы, серт кылбайн еередир, кижизидер, сайзырадырының дугайында чогаадыг азы кыска чечен чугаа (шилилгелиг) бижиир. Чогаадыгга ееренген «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп Үлегер домааныц онзагайын бижиир.	Боттандырыглар, ооц тҮЦнелдери кандыг болурун баш бурунгаар даап бодап, еттур билип чоруур мерген угаан дугайын кыска катаптаар. Чогаадыгның азы чечен чугааныц планын тургузарынга уругларга тус-тус СУмелээр.
	31	Үлегер домактарның тургузуунда метафора, децнелге, гипербола, аллегория аргалары	Кичээл-сайгарылга	Янзы-бҮРҮ темада кирген Үлегер домактарның сайгарылгазын кылып, дылдыц уран чурумалдыг аргаларының кижиниц аажы-чацының, дыл-домааныц сайзыраарынга дээштиин сайгарып ееренир. Үлегер домактар дугайында дыцнадыг кылып	Үлегер домактарның тургузуунда метафора, децнелге, гипербола, аллегория аргаларының долгандыр турар боттут чҮҮлдери, болуушкуннарны медреселдир-биле угаап-боданып еерениринге база амыдыралды, октаргайны долу чараш сагыш-сеткил-биле хулээп чурттаарынга кижизижир турар салдарын еередир
	32	Үлегер домактарның кижиниц ниити сайзыралыга салдары	Кичээл-таныштырылга	Үлегер домактар дугайында дыцнадыгларын таныштырар	Уругларның бот-тускайлац ажилдаанынга Үнелел бээр
	33	«Чечен - менде, чечек - черде» маргылдаазы (командалар аразынга маргылдаа)	Кичээл-меерей	Уран чурулга, аянныг номчулгага, сценажыткан кертҮЗҮглер меерейинге идепкейлиг киржир	Уругларның чыл дургузунда ееренген билиин катаптаар, быжыглаар. Уран чурулгага, аянныг номчулгага, сценажыткан кертҮЗҮглерге сонугалын деткиир
ТҮЦнел (1 шак)	34	«Аныяадан адыц камна» деп ажык чугаа	ТҮЦнел кичээл	«Аныяавдан адыц камна»деп ажык чугаага киржири	«Алды аргалыг, беш мегелиг» деп Үлегер домакка ееренген билиин херек кырында амыдыралга ажыглап чоруурунга кижизидер

7 класс «Чечен чогаал болгаш театр»

Кезек	Кичээл № ай-хҮН	Тема	Кичээлдиң хевири	©ереникчиниң ажил-чорудулгазы	Башкының ажил чорудулгазы
Кирилде кичээл	1	Чогаал болгаш театр делегейи. Театр дугайында билиг	Кичээл- таныжылга	Чогаал болгаш театр деп билиишкиннерниң делгем сайгарылгазын шицгээдир. Театр уран чуулдук эртенги бурунгу хевири дээрзин билип алып. Театрның терҮттҮнгени: бурган - бойдустуң болгаш хеглээшкинниң емээржикчи, виноград естурер, болбаазырадыкчызы Дионис бурган-биле холбааны сактып алып.	Театр уран ЧҮҮДДҮЦ бир хевири. Театр болгаш керҮкчҮ. Театрның еередиглиг болгаш кижизидикчи салдары. Сцена шимчээшкини, болуушкуннар керҮЗҮҮглер театры уран ЧҮҮЛҮНҮЦ Үндезини дээрзин уругларга таныштырып тайылбырлаар. Чечен чогаал театры уран ЧҮҮЛҮНҮЦ кол Үндезини дээрзин уругларга
Театр уран 4Ү. у Ц'Н онзагай талалары	2	«Амыдырал - театр, а ында кижилер актёрлар» Тыва театры болгаш баштайгы артистер	Кичээл- таныжылга	Россияга болгаш Тывага театрларның тывылганы, сайзырап хегжээн теегу-биле таныжар.	Тыва театрының улусчузу деп теманы таныштырар. Чоннуң амыдыралы, чаңчылчаан ажил-ижи, аас чогаалының хевирлериниң киржилгезин уругларга тайылбырлаар. Баштайгы тыва бот-тывынгыр болгаш профессионал артистер-биле таныштырар. Бегунгу амыдырал-биле холбаа
	3	Театр уран чуулунде уран чуулдук бҮҮХевирлериниң каттышканы	Кичээл- демнежилге	Литература театры уран ЧҮҮЛҮнде Үндезин деп таныжып билип алып. Драма болгаш лирика, тоолдар болгаш шиилер: балет, опера, аялга болгаш либретто	Тыва театры уран чуулунде уран чуулдук бҮХевирлериниң каттыжып чоруур онзагайын уругларга таныштырар
	4	Тыва театры сценазында - «Долуманың хуулгаазыны»	Практиктиг кичээл	Уран ЧҮҮДДҮЦ хевирлериниң шииде онзагай ролюн илередип ееренир	К-Э. К. Кудажының шиизинде ыры-хегжҮм болгаш еске-даа уран чуулдук хевирлериниң каттышканын тайылбырлаар
	5	Тыва театры. Тыва уран ЧҮҮл те0ГҮЗҮвде онзагай шиилер	Кичээл- таныжылга	Тыва театрының чедишкиннери болгаш тыва культураның хегжҮҮРҮнге салдарын билип алып	Тыва театрының чедишкиннери болгаш тыва культураның хегжҮҮРҮнге салдарын таныштырар

	6	«В.Ш. Кок-оол» аттыг хогжҮм-шии театрының амгы салгалы. Шиилерниң онзагайлары болгаш чедишкиннер	Кичээл- сайгарылга	«В.Ш. Кок-оол» аттыг хогжҮм-шии театрының амгы салгалының дугайында чаа шиилерниң онзагайларын билип алыр. Театрның соолгу чылдарда чедишкиннериниң дугайында чугаага киржир	«В.Ш. Кок-оол» аттыг хогжум-шии театрының амгы салгалы. Шиилерниң онзагайлары болгаш чедишкиннер дугайын таныштырып, презентацияга коргузер
	7-8	Торээн чогаал кичээлинге ооренген шиилери: Э.Л. Донгак «Буянный амытаннар», Кок-оол В. Ш. «Чаргы», Танова Е. Т. «Илбилиг согун». Шиилерниң кол бодалын, ында кодуртгунген чидиг айтырлар, утказы	Кичээл- катаптаашкын	Торээн чогаал кичээлинге ооренген шиилерин сактып, катаптаар. Кол бодалын, кодуртгунген чидиг айтырыын тодарадыр. Кысказы-биле идея-эстетиктиг утказын чугаалаар.	Шии дугайын ооренгенинге даянып, чогаалдың тургузуун катаптаар
	9	Шии чогаалының кол жанрлары: драма, трагедия, комедия. Тыва литературада драманың, трагедияның болгаш комедияның чижектери	Кичээл-билиг хыналдазы	Шии чогаалының кол жанрлары дугайында билигни шицгээдир	Драма, трагедия, комедия дугайында билигни уругларга шицгээттирер. Хыналда ажылдың онаалгаларын улээр.
	10	Ниитилелге театр уран чуулунуч чырыдыдышкын салдары	Кичээл- ужуражылга	Уран чуулдуң кандыг-даа хевирлери таныштырар, ооредир, кижизидер сорулгалыг дээрзин шицгээдип алыр. Ажык чугаага киржир	Ниитилелге театр уран чҮҮЛҮҮҮЧ чырыдыдышкын салдарын тыва сценага тургускан шиилерге даянып, таныштырар
	11-12	Аяанныг номчулга	Кичээл-уран номчулга	Шиилерден узундулер азы монолог, оске-даа хевирниң узундулерин доктаадыр. Аяанныг номчулгага киржир	Уругларның аяанныг номчуп ооренирин идепкейжидер. Чогаал номчуурунга сонуургалын бедидер.
	13	Басняларны шиижидип ойнаары (шилилгелиг)	Кичээл-оюн	Басняларны шиижидип ойнаар, узундулерни доктаадыр	Шиижидип ойнаарыга уругларны белеткээр. Чогаадыкчы салым- чаяанын деткиир, сайзырадыр
	14-15	Кудажы К-Э.К. «Он бир»	Кичээл-унелел	Тема болгаш идея илередип ооренир. Чогаалды рольдап аяанныг номчуп, утказын сактып, эдерти чугаалаар.. Шииниң онзагай талазын сайгарып билир, маадырларга тус-тус унелелдерни бээр.	Шииниң ооредиглиг болгаш кижизидикчи салдарын таныштырар. Кижиниң хамааты туружунуң хевирлеттинеринге база мозу-шынар айтырыын чугулалап коргускенин шииден бадытталдыг чижектерге даяны сайгарып билиринге чацчыктарар

	16	Шии чогаалын сайгарарының аргалары. Тема. Кедуртгунген чидиг айтырыг. Идея.	Кичээл-ажыдышкын	Шиилерге кылган сайгарылгалыг чҮҮлдер-биле таныжар. Билдингир критиктер дугайын билип алыр	Шии чогаалын сайгарган ажылдар- биле уругларны таныштырар. Сайгарылга бижириниц улегер чижээн бижидип, чогаадыкчы ажылдаарының ужур-утказын тайылбырлаар
	17	Овур-хевирлер. Авторнуц, режиссёрнуц чогаадыкчы керҮЖҮ	Кичээл- таныжылга	Шииниц овур-хевирлерин артистерниц ойнап кергузериниц онзагайлары-биле таныжар	Автор болгаш режиссёрнуц чогаадыкчы ажылдаарының дугайында уругларга таныштырар. «Хайыраан бот» деп шииниц маадырларының овур-хевирлерин тургусканын таныштырар
	18-19	Персонажтар дугайында билиг. Персонажтарга характеристика бээри. Авторнуц чогаатканы болгаш херек кырында амыдыралды бар маадырның теегузу	Кичээл-практика	Персонажтар дугайында билигни шицгээдир. Кижилер, дириг амытаннар, чечен хуулгаазын, бурганнар хевирлери азы туугай оворлар. Маадыр дугайында билип алырын шицгээдир: 1.дорт характеристика - автор маадырының дугайында боду таныштырып турар; 2. персонажтың портрети: арын-бажы, иштики характеристика болгаш даштыкы овур-хевириниц чҮҮлдешкээ; 3. маадырның кылдыныглары, чорук- херээ болгаш сагыш-сеткилин байдалдары. Чогаал маадырының портредин чуруп кергузер Шииден узундулерни азы монологтарны доктаадыр	Чогаалда персонажтар дугайында уругларга таныштырып еередир. Характеристика бээриниц планы уругларга бижиттирер: даштыкы хевир, назы-хары; боттуг енчу- херецгизи, кылып турар сонуургалы (ажыл-ижи), амыдырап чоруур байдалы; аажы-чацында онзагай талалары, хеделиишкиннери, кижилерге хамаарылгалы; ол маадыр дугайында еске персонажтарның бодалы: ажыл-херээнге, кылдыныгларынга хамаарылгазы; чугаазының аяны; ук маадыр дугайында силерниц бодалыцар. Маадыр дугайында билип алырының аргаларын уругларга еередир
		Шииниц маадырлары	Практиктиг кичээл	Портрет чогаадып чуруур азы бижиир	Бот-тускайлац чогаадыкчы ажылдап
	20	Монолог. Маадырның иштики делегейи.	Кичээл-таныжылга	Маадырның иштики делегейиниц монолог чугаага илереп кээрин тодарадыр	Монолог, диалог чугаа деп билиишкин- биле уругларны таныштырар
	21	Чогаалчының бодалы болгаш режиссёрнуц керҮЖҮ.	Кичээл- сайгарылга	Драматургияда композиция дугайында билиг-биле уруглар	Чогаал болгаш шииниц тургузукчузунуц аразында керуштер,

				таныжар. Чогаалдың ужур-утказы, ында чечен уе, чечен девискээр, болуушкуннар болгаш маадырларның хеделиишкиннери деп билиишкиннер-биле, оларның шииниц тема болгаш идеязын ажыдарынга салдарын билип алыр	туруштар дугайын уругларга таныштырып бээр. Аристотельдиц шииниц композициязын илередиринге идип ундурген алды кезээн (тоожуушкун, характерлер, чугаа аяны, бодалдар, оюн-кергузуг, хегжумнуг кезээ) уругларга таныштырар
	22	Шии чогаалында теегу, ыры-хегжум. делегей культуразы, этика болгаш еске-даа эртемнерниц харылзаалы	Кичээл- демнежилге	Шии чогаалында теегу, ыры- хегжум, делегей культуразы, этика болгаш еске-даа эртемнерниц харылзаалының илереп кээр аргалары-биле таныжар	Эртемнер аразының харылзаалының чогаал болгаш театр уран чуулунге илереп кээрин уругларга таныштырар. Тыва шии чогаалында улустуц аас чогаалының илерээшкinnerин, оларның ажыглалының сорулгазын тайылбырлаар
	23-24	Тыва театр сценазында очулдурган чогаалдар.	Кичээл-лекция	Тыва театр сценазында очулдурган шиилер-биле каксы таныжар. Темаларның чуулдешкээн болгаш ылгалдыын тодарадып ееренир. Шииден узундулерни азы монологтарны доктаадыр	Орус болгаш даштыкы чогаалчыларның шиилериниц тыва дылда очулгазы болгаш оларны тыва сценага тургускан авторлар болгаш артистер-биле уругларны таныштырар
	25-26	Тывада «Куклалар театрының» ажыл-ижи-биле таныжылга	Кичээл-шинчилел	Тывада куклалар театрының дугайында бот-тускайлац шинчилээн ажыл-ижи-биле таныштырар Бир шиини онлайн хевиринге кергеш, унелел бижиир	Кичээл-шинчилелди эрттирер. Уругларны шинчилел ажылынга сонуургалдыг болурун кижизидер. Интернет болгаш оон-даа еске ундезиннер-биле ажылдап еерениринге чацчыктырар. Керген шиизинге унелел бижиириниц планы-билетаныштырар
	27	Шии чогаалының композициязының дугайында катаптаашкын	Кичээл-катаптаашкын	«Драматург» деп билиишкин, ооц ужур-утказы. Уран чечен сорулга, чогаалдың бижиттингениниц онзагайы	Шии чогаалының композициязы дугайында ееренген билиин катаптап, чаа билиг-биле уругларны таныштырар
	28	Арын-баш болгаш хол шимчээшкinnerи. Имнеп кергузери. Этюд.	Кичээл-этиюд	Арын-баш болгаш хол шимчээшкinnerи, имнеп кергузери, этиюд тургузарының дугайында билигни шицгээдир.	Арын-баш болгаш хол шимчээшкinnerи, имнеп кергузери, этиюд тургузарының дугайында билиг-биле уругларны таныштырар.

				Тыва театрда шимчээшкіннер-биле ажылдап чоруур артистерниц ажыл-амыдыралы-биле таныжылга	
	29	Тыва чогаалда теегу темазында бижиттинген чогаалдар болгаш оларның театр сценазында салдынганы	Кичээл-оюн	«Теегу болгаш театр» теманы шицгээдир, конспект кылыр	Тыва театрың хөгжүлделиг оруу деп темага лекция кылыр
	30	Бегунгу чидиг айтырыглар кедҮРген чогаалдар	Кичээл-ажык чугаа	Ажык чугаага идепкейлиг киржир	Уругларны хостуг алдынып еередир, аас чугаазын сайзырадыр
	31	Реклама	Практиктинг кичээл	Реклама чогаадыр база ону сценажыдып ойнап кууседир	Реклама дугайын уругларга таныштырар. Ооң эки болгаш багай талаларын эскерип чоруурун тайылбырлаар.
	32	Овур-хевирлерге катаптаашкын	Кичээл-хыналда ажыл	Романтиктинг К-Э.К. Кудажи «Далай дувунде дацгына, фантастиктинг Е.Т. Танова «Илбилиг согун», символиктинг В.Ш. Кек-оол «Самбажык», тоолчургу А.А. Даржай «Игил ызы» деп чогаалдарның ужур-утказын башкының тайылбырындан билип ееренир	Шиилерде овур-хевирлерниц бижиттинген сорулгазын тодарадып еерениринге уругларга идиг бээр
	33	«Баштайгы рольдарывыс»	Кичээл-шии	Шиижиткен оюннарга киржир.	Уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, деткиир
	3ц	Чечен чогаал болгаш театр - еередиленгени, кижизидилгени чацгыс кезээ	Кичээл - ажык чугаа	«Шии маадырларында онзагай овур-хевирлер», «Мээң ынак маадырым»	Чечен чогаал болгаш театр - еередиленгени, кижизидилгени чацгыс кезээ дээрзин туцнеп чугаалаарыңга уругларны кириштирер

8 класс «Чечен чогаал болгаш уран чурулга»

Кезек	Кичээл № ай- хҮН	Тема	Кичээлдиң хевири	Оереникчиниң ажил- чорудулгазы	Башкының ажил чорудулгазы
Кирилде кичээл (2 ш)	1	Чурумалдыг уран чуул дугайында билиг. Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. Чурумалдыг уран чуулдуң хевирлери.	Демнежилге кичээли (бинарлыг азы интеграция- кичээл)	Живопись, графика, гравюра скульптура, керамика, фотография, видео, кино- чурук, дизайн, ус-шевер ажилдары, архитектура деп билиишкиннер болгаш Тыва республиканың билдингир чурукчулары дугайын билип алыр. Ол ышкаш сайзырацгай уениң уран чуругла дугайын, тыва чоннуң чацылчаан уран шевер ажилдарының хевирлери-биле таныжар.	Чурумалдыг уран чуул дугайында билиг-биле база Тываның билдингир чурукчулары, оларның ажилдары-биле уругларны таныштырар.
	2	Тываның культуразының хегжҮлдезиниң дугайында билиг. Чурукчулар Эвилелиниң теруттунгени (1965 чыл) В.Ф. Демин, В.Л. Тас-оол, С.И. Феоктисов, Н.К. Рушев болгаш ескелер-даа.	Кичээл-таныжылга	Тываның культуразының хегжүлдезиниң дугайында ажилдаан эртем ажыдакчыларының ажил-чорудулгазы-биле кыска таныжар.	Уругларга Тываның культуразының болгаш интеллигенцияның теегузунуң дугайын таныштырар.
«Уран чуул кижини эки аажы-чацга еередир» (14 ш.)	3	Каасталга болгаш эт-херексел кылырының уран чуулу болгаш чурукчу мергежилиниң дугайында.	Кичээл- ужуражылга	Каасталга болгаш эт-херексел кылырының уран чуулу Тывага эртеги уеден бээр сайзырап турган хевир дээрзин билип алыр. Профессионал чурукчу деп мергежилдиң тывылганы болгаш совет уеде тургустунган ЧЭ дугайында билигни шицгээдиң алыр	ЧЭ ажылының эге чылдары, сайзырап келгенин уругларга таныштырар. С.Ш. Саая болгаш еске-даа дуртукчулар болгаш чурукчулар дугайын кыска таныштырар.
	4	Ном графиказы. Маадырлыг тоолдар болгаш тыва номнарның чурук каасталгаларының ажилдары.	Чурук башкызы эрттирер.	Уран чурулгага хамааржыр «Графика» деп билигни	Уран чурулгага хамааржыр «Графика» деп

		«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей», «Алдай-Буучу», «Ары-Хаан».		шицгээдип алыр	билигни уругларга шицгээттирер. Г рафиктиг чурулганы кылып турар авторлар дугайын уругларга таныштырар
5	Б.С. Дүпчурн\ц чогаадыкчы салым-чаяанының хей талалы: скульптор, чурукчу, даш чонукчузу, хөгжүм херекселдер чазакчызы, бот тывынгыр композитор, чогаалчы.	Кичээл-таныжылга	Б.С. ДүпчҮр Тыва Республиканың Улустуц чурукчузу дээрзин билип, кайгамчыктыг салым- чаяанныг чацгыс чер- чурттуунуц ажил-херээ-биле делгем таныжар.	Б.С. ДүпчҮрнҮЦ чогаадыкчы салым- чаяанының хей талалыын уругларга таныштырар	
6	Чонар-даш уран ЧҮҮЛҮ — тыва чоннуц культуразының онзагай демдээ. Тываныц билдингир даш чонукчулары.	Кичээл-байырлал	Чонар-даш уран ЧҮҮЛҮ. Уран ЧҮҮЛДҮЦ бойдус-биле харылзаалы болгаш ажылдарның ужур-утказының онзагайын уруглар танып билип алыр.	Чонар-даш урун ЧҮҮЛҮНҮЦ дугайын уругларга таныштырар. Делгелгени организастан кылыр	
7	Бай-Тайга кожуун, Кызыл-Даг суур - даш чонукчуларының чурту	Кичээл-еерҮшкҮ	Бай-Тайга кожууннуц шевер саям-чаяанныг кижилерниң ажыл-чорудулгазы-биле таныжар. Конспект кылыр. Шинчилел ажилдарынга белеткенир.	Бай-Тайга кожуун, Кызыл- Даг суур, сураглыг даш чонукчуларының дугайында уругларга таныштырар. Делгелгени кылыр	
8	Тываныц херээжен даш-чонукчулары. Л.Х. Иргит «Тываныц орден-хавыяалыг херээженнери». Ийиги эге: Ус-шевер даш чонукчулары. Салым-чаяан салгал дамчыыр.	Кичээл-сайгарылга	Тываныц херээжен даш- чонукчулары дугайында уруглар билип алыр. Чогаалчы Л.Х. Иргиттиң документалдыг чогаалына даянып, салым-чаяанныг кижилер дугайында делгем таныжар.	Чогаалчы Л.Х. Иргиттиң чогаадыкчы ажил-ижинге даянып, салым-чаяанныг херээженнер дугайында уругларга делгем танышырар. Тываныц херээжен даш- чонукчуларын ажилының онзагайын уругларга таныштырар	
9	Фотограф - теегунуц херечизи. Тываныц билдингир фотографтары. «Улуг ескерлишкиннерниң херечизи» В.П.	Кичээл-таныжылга	В.П. Ермолаевтиң Кызыл хоорайның теегҮЗҮНҮЦ дугайында чуруктары-биле	В.П. Ермолаевтиң чогаадыкчы салым- чаяанын уругларга	

		Ермолаевтиц Кызыл хоорай дугайында чуруктары.		таныжар.	таныштырар. Делгелге кылыр
10-11	Ажык чугаа: «Чурукчунуц болгаш хуулгаазын бийири». 2. «Чогаалчыныц хуулгаазын делегейи». Чурукчуларныц болгаш чогаалчыларныц чогаадыкчы ажил-ижи-биле таныжылга.	Кичээл- ужуражылга Практиктиг кичээлдер	Уруглар «чурукчу» деп мергежил-биле таныжар, «чогаалчы» болуру кандыг иш дээрзин билип алып. Дизайн, компьютерный дизайн деп билигни шицгээдир. Уруглар дараазында билиглер-биле таныжар: чурукчу-живопись: холст, картон, самдыра, саазын, карандаштар, краскалар (масляные, акриловый, аквалсельный); чурукчу-скульптор: гипс, воск, гранит, металл; чурукчу-график: чацгыс аай ец, ецнуг чурук, плакаттар, гравюрлар, чацгыс аайлашкаа дээш оон еске; чурукчу-декоратор: декорация, театр каасталгазын тургузары, кино болгаш фото чуруктар кылыры; чурукчу-мультипликатор: кинотырттылары, реклама кылыры, видеокергуцтлер чогаадыры, саазынга чурууру, анимация, компьютерге чурууру. Чогаалчы кижиниц ажил-амыдыралы-биле таныжып, боттарыныц сонуургалдары ёзугаар чогаадыкчы ажилдарны кылып кҮҮседир.	Уругларны чурукчу болгаш чогаалчы кижиниц делегейи-биле таныштырар. Кичээлге аалчыларны чалап, ажык чугааже уругларны, башкыларны болгаш ада-иени кириштирер	

	12	Хаяда чурумалдыг бижиктер. Оларныч чечен чогаалдыц болгаш уран чурулганыц сайзыраарынга салдары	Кичээл-беседа (кичээл- ужуражылга кылдыр эрттирип болур)	Тываныц янзы-бҮРҮ булуцнарында кезжээ даштар, хаяда чурумалдыг бижиктер дугайында чугаага киржир. Тыва уран чҮҮлде: чогаалда, театрда эрте-бурунгу чогаалдарга даянган шии, ырылар, шҮЛҮктер дугайында билип алыр. Теегущи Үнелиг чҮҮлдеринге хумагалыг чоруурун шицгээдир.	Хаяда чурумалдыг бижиктер. Оларныч чечен чогаалдыц болгаш уран чурулганыц сайзыраарынга салдарыныц дугайында уругларга таныштырар. Теегунуц Үнелиг чҮҮлдеринге хумагалыг, хҮндуткелдиг болурун кижизидер.
	13	Уран чурулга хевирлериниц ниитилелдиц Үзел-бодалын деткиириниц айтырыглары	Кичээл-кыйгырыг	Уруглар ада-чурт, терээн чер, чараш аажы-чац, бойдус камгалалы, кадык чаагай амыдырал деп билиишкиннерни шицгээдир, уколарны билиишкиннернич уран чурулгага болгаш чечен чогаалга илереп кээрин сайгарып ееренир. Тываныц теегҮЗҮНҮЦ уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлеринде киргенин билип алыр	Кижилерниц хамааты хҮлээлгезин, патриотчу туружун, чараш амыдыраарын билиринге, сагып чурттаарынга плакат-графика уран чурулганыц болгаш кыйгы-шулуктерниц уджур-дузасын тайылбырлап, таныштырар. Чурук, плакат, линогравюр деп билиишкиннерни таныштырар
	14-15	Алдан-маадырларныц те0ГҮЗҮ уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлеринде	Кичээл-сайгарылга	Алдан-маадырларныц теегҮЗҮНҮЦ дугайында ееренген чогаалдарын сактып, ажык чугаага киржир. Маадырларга турскааткан чуруктар, турскаалдар, шии, кино-чурук, чогаалдар дугайын бижип, конспектилээр.	Алдан-маадырларныц теегузҮНҮЦ уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлеринде кирип турарын еередир, Үнелел бижиттирер. Шинчилел ажылынга белеткээр. «Алдан-Маадыр. ©гбелерге турскаал» болгаш еске-даа номнар-биле уругларны таныштырар.

	16	Кожа-хелбээ Хакас болгаш Алтай чоннарның билдингир чогаалчылары болгаш чурукчулары	Кичээл-лекция	Чацгыс аймак-сеек чоннарның уран ЧҮҮЛҮНҮЦ билдингир кижилериниц дугайында билип алыр. Кандыг-даа чон-биле эп-найыралдыг, сырый харылзаалыг чурттаарының ужур-утказын билип, чараш мезҮ-шынарлыг чурттаарын сактып алыр.	Кожа-хелбээ Хакас болгаш Алтай чоннарның билдингир чогаалчылары болгаш чурукчуларының дугайын уругларга таныштырып, чугаалап бээр.
	17	Надя Рушева - чырыш кынган сылдыс	Кичээл-сайгарылга	Е.Т. Танова “Иениц салым-хуузу”.	Делгелге кылыр
	18	Тыва номнарының чурук каасталгазының дугайында билиг. Ш.М. Сувац, Н.Ш. Куулар, М.А. Куж-угет болгаш ескелерниц-даа номнарының чурук каасталгазы.	Кичээл-таныжылга	Тыва номнарының чурук каасталгазының дугайында билип алыр. Сюжет болгаш чурук деп билиишкиннерни шицгээдир. Бот-тускайлац ажылдап ееренир.	С.А. Сарыг-оол «Бистиц аалывыс», С.Б. Пюрбю «Мерген бичиилер, мелегей кучутеннер», М.С. Эргеп «Ус-Кушкаш», Ш.М. Сувац «Хуулгаазын ак-Баштыг», Н.Ш. Куулар «Танаа-Херелдиц чуртунда», М.А. Кужугет «Анайжыгаш» деп номнарның чурук каасталгазын таныштырар.
	19	Тыва культураның хегжулдезинге ҮЛҮҮн кирип чоруур билдингир культура ажылдакчылары. Чурукчулар Н.К. Шалык болгаш Ш.У. Чурук.	Кичээл-сайгарылга	Чурукчулар Н.К. Шалык болгаш Ш.У. Чурук оларның тыва культураның хегжулдезинге кирип чоруур ҮЛҮҮн билип алыр. Театрга декоративтиг каасталга дугайында «Хайыраан бот» болгаш еске-даа шиилерге даянып чугаалажыр.	Тыва культураның хегжулдезинге ҮЛҮҮн кирип чоруур билдингир культура ажылдакчылары: Н.К. Шалык Ш.У. Чурук болгаш ескелерниц-даа чогаадкчы ажыл-чорудулгазын уругларга таныштырар. Шии чогаалын сценага тускай каасталга ёзугаар тургузар айтырыгларны сайгаржып еерениринге

					чацчыктырар.
20-21	Шиилерниц кино-чуруунуц керҗлдези (шилилге-биле)	Кичээл-таныжылга	Хайыраан бот» болгаш еске- даа шиилерниц бижидилгезин коллективтиг кеер	Уругларга Хайыраан бот» болгаш еске-даа шиилерниц бижидилгезин кергузер	
22	Тыва улустуц эт-херексел кылырының уран чуулу: чазаныры, хээлээри, даараныры, каастаары, шуткууру. Тыва литературада хээлер дугайында чогаалдар.	Кичээл-ажыдышкын	Тыва чоннуц хээлээр, чазаныр, даараар, каастаар, шуткуур ажыл-ижиниц уран чурулгада болгаш чогаалдарда канчаар илереп турарын децней сайгарар.	Ч.М. Чап, А.Т. Белгум-оолдуц «Тыва угулзалар, хээлер», В.С. Серен-оол, А.К. Үержаа, О.К. Саган-оолдуц чогаалдары-билке уругларны таныштырар	
23-24	Улустуц чацчылчаан ажыл-ижи чогаалдарда болгаш уран чурулгада	Практиктиг кичээл (дыцнадыглар кылыры)	Бот-тускайлац, эжеш, ниити ажылдаанын тҮЦнээр	Уругларга бот-тускайлац, эжеш, ниити ажылдаарын еереди	
25	Портрет чуруурунуц онзагайы. Р.М. Балган - амгы Үениц салым-чаяанныг тыва чурукчузу.	Кичээл-еерҮшкҮ	Амгы Үениц салым-чаяанныг чурукчу Р.М. Балганныц чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжар. Делгелгени кеер.	Чурукчу Р.М. Балганныц чогаадыкчы ажыл-ижи- биле уругларга таныштырар	
26	Тыва чогаалчыларның портреттери, оларның ажыл-ижинге тураскааткан пособие, номнар. Ном «Тыва Республиканыц чогаалчылары»	Кичээл-таныштырылга	Тыва чогаалчыларның портреттерин кылганын, оларның авторлары-биле таныжары	Тыва чогаалчыларның портреттерин уругларга таныштырар, чогаалдарга иллюстрациялар-биле таныштырар	
27	Компьютерлиг графика. Номнарның чурук каасталгазы-биле таныжылга. «Уш чүл эртемниг оол», «Алдын-Кушкаш», «Инек-Сокпа»	Кичээл- демнежилге (кичээл- ужуражылга кылып болур)	Компьютерлиг графикага чуруурунуц аргалары-биле таныжар. Чуруурунга ееренир.	Уругларга сезҮглелдиц кол тема, идеянын билип турарынга еереди. Ужур-утказынга дуҮштүр чурук чуруурунга белеткээр билип	
28	Уран чурулга	Практиктиг кичээл	Номчаан ҮЗҮнДҮГе азы дыцнаан, керген медээзинге ДҮҮШТҮР сюжеттиг чурукту чуруур	Уругларның номчулгага сонуургалын деткиир, чечен чогаалдыц аңгы- аңгы жанрларынга дуҮшкен чогаалдарны баш бурунгаар белеткеп бээр	
29	Тыва Республиканыц Алдан-Маадыр аттыг национал музейи - тыва чоннуц теегҮЗҮНҮЦ, культурулуг амыдыралының шыгжамыры	Лекция	Башкының таныштыралгазының дугайында конспект кылып. Сайгарылгылг чугаага киржир	Уругларга Национал Музей дугайында медээни чугаалап, презентацияны	

				“Тыва литература болгаш уран чуулдуң хевирлери” депконференцияга белеткенир	таныштырар
Билиг хынаарының кичээлдери (3 ш.)	30-31	Конференция « Тыва литература болгаш уран чуулдуң хевирлери»	Кичээл-шинчилел	Бот-тускайлаң ажылдаар. Ниити ажык чугаага киржир.	Уругларны бот-тускайлаң ажылдаарыңа, ажылының туңгунелин ҮНДҮРҮ
	32	Хыналда ажыл. Тест / чогаадыкчы ажыл	Кичээл-хыналда ажыл	Чыл дургузунда ооренгенинге хыналда ажылды кҮҮседир. Чогаадыкчы ажылды шишилгелиг кҮҮседир (чурукчуруур, чогаадыг бижиир)	Уругларның билиин хынаар, сонугралын деткиир. Бот-тускайлаң ажылдап ооренгенин хынаар
ТҮЦнел кичээлдер (2 ш.)	33	Ном-биле таныжылга. Р.Б. Ховалыг «Тыва Үндезин хеп». Номнуң онзагайы болгаш ооредиглиг, кижизидилгелиг ужуру-утказы	Кичээл-таныштырылга	Чаа ном-биле таныжып, сонугругаар. Тыва номнарны садып, чыып номчуур, ог-буле билбиотеказын чыыр	Уругларны чаа ном-биле таныштырар. Номчулгага болурунга ооредир
	34	Ажык чугаа: Чурумалдыг уран чуулдуң хевирлери болгаш тыва чогаалдың аразында сырый харылзаалы	ТҮЦнел кичээл	Чечен чогаал болгаш уран ЧҮҮЛДҮЦ хевирлери -уран чурулга аразында сырый холбаалыг, чацгыс сорулга кҮҮседип чоруур дээрзин туңгунеп чугаалаар.	«Чогаалчы болгаш Үе», «Чурукчу болгаш Үе» деп темаларны холбап катаптаашкын кылыр байдалды уругларга тургузар. Чурттуң тоогҮЗҮ, чоннуң амыдыралының чурукчузу уран чҮҮл деп билгенин катаптадыр

9 класс «Чечен чогаал болгаш ырылар»

Кезек	Кичээл № ай-хҮН	Тема	Кичээлдиң хевири	Оереникчиниң ажил- чорудулгазы	Башкының ажил чорудулгазы
«Музыка - чоннуң сеткил-сагыжы болгай» (А. Чыргал- оол) (4 шак)	1	Кириилде кичээл. Чогаал болгаш аялга. Программаның уjur-утказы болгаш сорулгалары	Демнежилге кичээли (бинарлыг азы интеграция- кичээл)	Башкының таныштырылгалыг беседазын дыцнаар	Программаның уjur- утказы болгаш сорулгаларын уругларга таныштырар
	2	Уран чуулдуң хевирлеринде тема, идея, сюжеттер болгаш омур-хевирлер дугайында	Кичээл-лекция	Чогаал С03Үглели чогаалчының, чурукчуңуң, композиторнуң номчукчу- биле аразында диалогу, бодалдар солчуушкуну дээрзин билип, шицгээдиң алып, болгаш. Дыцнааның конспектилээр, сайгарылгалыг чугаага киржир	Уран ЧҮҮЛДҮҮ хевирлеринде ниити болгаш ылгалдыг чҮҮлдерин уругларга таныштырар. Улугларның делгем боданып, сайгарылгалыг чугаага киржир таарымчалыг байдалды тургузар.
	3	«Чечен чогаалда аялга» болгаш «аялгада чечен чогаал» деп билиишкин. Чогаадыкчы бодалдың терҮттҮнери	Кичээл-таныжылга	Аялганың кижиниң амыдыралынга салдарын илередиң ооренир	Тыва чогаалчыларның ыры апарган шулуктерин ооренириниң чугулазын уругларга таныштырар
	4	Тываның билдингир композиторлары. Чаа авторлар болгаш ырылар	Кичээл-ыры	Тываның билдингир композиторлары дугайында медээни дыцнаар, кожуунунда, суурунда салым- чаяанныг кижилер дугайын айтырып, сактып бижири	Амгы Үениң чогаалчылары болгаш ырыларын таныштырар
	5-6	Тыва чоннуң амьдыралында ыры-шоор. Тыва кожамык. Оларның тывылган тоог\^, тема болгаш кҮҮселдезиниң аайы-биле онзагайлары.	Кичээл- сактыгышкын	Тыва чоннуң амьдыралында ырының салдарын, оларның онзагайын билип алып	«Тыва кожамык» деп ном- биле уругларны таныштырар. Ук номнуң тайылбырлыг номчулганын кылыр.
	7-8	Маадырлыг тоолдар, оларны ыдарының аяны.	Кичээл-тоол (керг\^г)	Тоолдар ыдарының аянын дыцнаар, онзагайын	Тоолчулар дугайында билигни уругларга

Теегу болгаш ырылар (6 ш.)				тодарадып ееренир	таныштырар
	9	Кешкун аймактарның база тываларның эрте- бурунгу теегузунде ырылары. «Култегин», «Кым сен, Субедей маадыр?» деп шиилерде ырының онзагайы. Ниити ыр болган ария дугайында билиг	Кичээл-теегу	732 чылдар уезиниц болуушкуннарын чураан «Култегин», «Кым сен, Субедей маадыр?» шиилер дугайында болгаш ында ырылар, шимчээшкиннерниц онзагайын уруглар билип алып.	Ыры уран чуулунге хамаарышкан теоретиктиг билиглерни уругларга таныштырар, бижиттирер
	10	Тыва литератураныц теруттунуп эгелээн чылдары. В.Ш. Кек-оол «Хайыраан бот». Чаа амыдырал, чырыткылыг уелерже чуткул илереткен ырылар	Кичээл-ко нцерт	Шииде ырыларның сестериниц утказын сайгарар, аялгазын дыцнап, мотив дугайында ажык чугаага киржир.	В.Ш. Кек-оол «Хайыраан бот» деп шиизинде ырыларны уругларга таныштырар, ырлап еередир
Тываныц профессионал композиторлары (4 шак)	11	Профессионал болгаш бот-тывынгыр тыва композиторлар. Б.Чамбыт, А. Хоюгбан, Д.Кертик- оол, С.Базыр-оол, С.Бадыраа. «Саян» ансамблиниц репертуарындан ырылар	Кичээл-таныжылга	Профессионал болгаш бот- тывынгыр тыва композиторлар дугайында билигни шицгээдир	Профессионал болгаш бот- тывынгыр тыва композиторларның ырыларын уругларга таныштырар
	12	А.Б. Чыргал-оол - бирги тыва профессионал композитор. Намдары болгаш чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы	Кичээл-таныжылга	Бирги тыва профессионал композитор А.Б. Чыргал- оолдуц чогаадыкчы ажыл- ижи-биле таныжар	А.Б. Чыргал-оолдуц чогаадыкчы ажыл-ижи- биле уругларны таныштырар, чогаалдарының бижилгезин таныштырар
	13	Владимир Тока, Дамба Хуреш-оол болгаш еске- даа профессионал композиторларның чогаалдары	Кичээл-ко нцерт	Владимир Тока, Дамба Хуреш- оол болгаш еске-даа композиторларның чогаалдарын дыцнаар	Шулук болгаш аялга деп темага концерт азы кичээл- ужуражылга белеткеп, уругларга таныштырар
	14	Тываныц херээжен композиторлары. А.Йомужаптыц ажыл-чорудулгазы.	Кичээл-ужуражылга	Тываныц херээжен композиторлары-биле таныжар, оларның чогаадыкчы ажыл-ижиниц дугайында презентацияны кеер	Тываныц херээжен композиторларын уругларна таныштырар А.Г. Йомужаптыц ырларын дыцнаар
	15	М.Н. Ооржак «Шулук болгаш аялга». Автор	Кичээл-таныжылга	М.Н. Ооржактыц чогаадыкчы	Башкы, шулукчу,

Шулук болгаш ырылар (18 шак)		болгаш номнуц сорулгазының дугайында		ажыл-ижинге хамаарышкан делгелгени коор	шинчилекчи М.Н. Ооржак дугайында медээни уругларга таныштырар
	16	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. С.Б. Пюрбю	Кичээл- сактыышкын	Чогаал болгаш аялга. Чогаалчының болгаш делегейи ыры-чогаалда	Ырының аялгазының болгаш созҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарыңга уругларны белеткээр
	17	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. С.К. Тока	Кичээл-тураскаал	Чогаал болгаш аялга. Чогаалчының болгаш делегейи ыры-чогаалда, шиилерде	Ырының аялгазының болгаш созҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарыңга уругларны белеткээр
	18	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. С. А. Сарыг-оол «Чечен-билеБелекмаа»	Кичээл-сайгарылга	Ынакшыл темазының чырыттынганы. Хойнуң болгаш чацгыстың сценазы. Монолог - сцена. Овур-хевирлерни, оларның иштики делегейин тургузарыңга, ажыдарда музыканың дээштиг салдары.	Ырының аялгазының болгаш созҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарыңга уругларны белеткээр. Либретто деп термин- билетаныштырары
	19	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. К-Э.К. Кудажы «Дидим салгын», «Россия моя, Тува моя», «Тарлашкын»	Кичээл-00рҮшкҮ	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. К-Э.К. Кудажының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш созҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарыңга уругларны белеткээр

	20	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шулуктери. М.Б. Кенин-Лопсан «Ыраажы-Хем», «Ынак чуртум - Тыва чуртум»	Кичээл-еерушку	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шулуктери. М.Б. Кенин-Лопсанның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш сезунуң авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	21	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. С.С. Суруц-оол «Дыцна, Тыва», «Сецээ алдар, Тыва Республика», Кара-кара карактар»	Кичээл-еерушку	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шулуктери. С.С. Суруц-оолдуң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш сезунуң авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	22	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шулуктери. Ю.Ш. Кюнзегеш «Азас хелум», «Мерген хемим», «Терээн хемим эриинде»	Кичээл-еерушку	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шулуктери. Ю.Ш. Кюнзегештиң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш сезунуң авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	23	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шулуктери. Е.Т. Танова «Агроном», «Ынакшыл» (романс), «Арбай- Хоор»	Кичээл-еерушку	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шулуктери. Е.Т. Танованың чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш сезунуң авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	24	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шулуктери. А.А. Даржай «Дагларым», «Тыва еглер», «Юрты», «Авамга»	Кичээл-еерушку	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шулуктери. А.А. Даржайның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш сезунуң авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин

					билип чурттаарынга уругларны белеткээр
25	Тываныц улустуц чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Ч.Ч. Куулар «Аъдым», «Опей ыры», «Доозукчулар вальзы»	Кичээл-00рҮшкҮ	Тываныц улустуц чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Ч.Ч. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш С03ҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр	
26	Тываныц улустуц чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Э.Б. Мижит Культегинниц кыйгызы», «Кызыл, Кызыл», «Чодураалар»	Кичээл-00рҮшкҮ	Тываныц улустуц чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Э.Б. Мижиттиц чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш С03ҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр	
27	Тываныц улустуц чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Н.Ш. Куулар «Дацгына», «Тыва»	Кичээл-00рҮшкҮ	Тываныц улустуц чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Н.Ш. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш С03ҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр	
28	Тываныц улустуц чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Ш.М. Сувац «Оглум чазы», «Дуруяа»	Кичээл-00рҮшкҮ	Тываныц улустуц чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. Ш.М. Сувацның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	Ырының аялгазының болгаш С03ҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр	
29	Тываныц улустуц чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. З. А. Намзырай «Шончалайым», «Эглип келир куштарым», М.А. КУЖҮгет, «Барыын-Хемчик чуртумну», «Хем-	Кичээл-00рҮшкҮ	Тываныц улустуц херээжен чогаалчыларының ыры апарган шҮЛҮктери. М.А. Кужугеттиц,	Ырының аялгазының болгаш С03ҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр	

		Белдири»		3.А. Намзырайныц чогаадкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыцнаар	тодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	30	Аялга бижиир чогаалчылар. В.Ш. Кек-оол «Байлак чуртум», А.Ч. Тамба-Суруц «Шеми бажы», К.Ч. Тоюн «Авай», Т.Т. Кызыл-оол «Чашкын»	Кичээл-еерҮшкҮ	Аялга бижиир чогаалчылар, оларныц ырылары-биле таныжылга	Ырыныц аялгазыныц болгаш сезҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа киж тодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	31	Бичиилерге болгаш улугларга тааланчыг ырылар.Уруглар чогаалчылары Л.Б. Чадамба, Ч.К.Кара-К\Скенин ырылары	Кичээл-еерҮшкҮ	Л.Б. Чадамба, Ч.К. Кара-К\ске оларныц уругларга бижээн чогаалдыры болгаш ырыларын дыцнаар	Ырыныц аялгазыныц болгаш сезҮНҮЦ авторларын дыцнакчы, номчукчу-даа киж тодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	32	Шинчилел ажыл. Чогаалдыц болгаш аялганыц бижиириниц онзагайлары	Кичээл-еерҮшкҮ	“Чогаал болгаш шинчилел ажылы” деп шинчилел ажылдарыныц дугайында лекцияны дыцнаар	Тыва чогаалда болгаш тыва уран чҮҮЛҮВДе шинчилел ажылдарыныц делгелгезин организаастаар, уругларга таныштырар
Амгы Үениц ырылары (2 шак)	33	Меерей: «Кожамыкка кончуг-ла мен». Чер- черлер дугайында ырылар	Кичээл-меерей	©еренгени ырылар меерейинге киржир	Уругларныц ырлаар салым-чаяанын деткиир
	34	ТҮЦнел ажык чугаа: Амгы тыва шулук чогаалыныц болгаш ыры уран ЧҮҮЛҮНҮЦ сайзыралы	Кичээл-туннел	Чогаалчылар болгаш композиторларныц демниг ажылыныц дугайын тҮЦнээр чугаага киржир. Эрткен болгаш амгы Үениц чедимчелиг децнелиниц сайгарылгазын кылар	Амгы тыва шулук чогаалыныц болгаш ырыларныц темалары, чедимчелиг болгаш чок талаларын тҮЦнээринге таарымчалыг байдалды тургузар

7. БИЛИГ ХЫНААРЫНЫЦ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Класстан дашкаар ажыл-чорудулгага темаларны ееренип эрткен соонда, билиг хынап туцнээр ажылдар кандыг-бир теманы ееренген соонда, *тодаргай Yedex* хыналда ажылдың янзы-буру хевирлерин эрттирери, *улдуц тенчузунде* база *туцнел* хыналда ажылдарны чорудары. Билиг хынаарының негелделеринге доктаал-саавырларга даяныр.

5-тен 9-ку класска чедир аас, бижимел кууседир онаалгалар, тест, чечен чогаал сезуглелин сайгарар, чогаадыкчы ажылдарны кылыртыры, телевил, шинчилел ажылдары башкыларның шилилгези-биле чоруттунар.

Тодаргай Yede темалыг хыналда ажыл еереникчилерниц бот ажылы, чугаа сайзырадырының, телевилел камгалаар, дыцнадыг, шинчилел кылыры дээш оон-даа еске болур.

Улдуц тенчузунде туцнел ажылдар чылда ийи катап (чартык чылдап азы башкының бодунуц тургузуп алганы планы ёзугаар) хыналда тест, бижимел ажылдар, кыска чогаадыглар (темалыг, хостуг), телевилел камгалаар, дыцнадыг, шинчилел кылыры бооп болур.

Туцнел хыналда ажылдар чыл тенчузунде школаныц методиктиг каттыжышкынының башкыларының *азы* эртем башкызының планы ёзугаар тургузуп кылганы хыналда ажылы бооп болур.

Иштики хыналдага: еередилге чылының эге диагностиктиг, улдуц тенчузунде темалыг азы школа (хоорай, кожуун) планы ёзугаар туцнел билиг хыналдазы хамааржыр.

Даштыкы хыналдага: устуку класстарга курунениц туцнел хыналда ажылы, терээн (тыва) чогаалга ниити билиг хынаарының улуг хевири хамааржыр (кожуун, регион, федералдыг чергелиг).

Башкының шилилгези-биле *тодаргай уеде* (планнаашкын ёзугаар), *улдуц азы чыл тенчузунде* хыналда ажылдарның чижек хевирлери:

- чогаалды урун чуулдуц хевирлери-биле холбап, эдerti чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг);
- аяанныг номчулга;
- айтырыгга долу харыылаары;
- чогаалдың бир узундузун (эпизодун) аас чогаалы болгаш уран чуулдуц хевирлерин холбаштырып сайгарары;
- тайылбырлыг номчулга;
- шииде, чурукта литературлуг маадырга характеристика бээри;
- чурукту чогаадып чурууру;
- чогаалды (узундуну) шиижидип ойнаары дээш оон-даа еске ажылдар.

ТҮЦнел хыналда ажылга программа ёзугаар ееренген билиин хынаарының аргалары болгаш хевирлери:

- чогаадыг бижири;
- чурук чурууру;
- ырлаары, аянның номчулганы кууседири;
- чогаадыкчы онаалгалыг ажылдар кылдыртыры;
- сезҮглелди уран чуулдуи хевирлери-биле холбап, эдerti чугааладырының янзы-бҮРҮ аргалары;
- айтырыгларга харыы бээри (аас болгаш бижимел);
- чогаадыг бижиириниң планын тургузар ажыл;
- номчаан чогаалынга, керген шиизинге, чуруунга, дыцнаан ырларынга Үнелел бээри;
- чогаалдың кандыг-бир тодаргай маадырынга азы ниити маадырларга характеристика бээри;
- бот-тускайлац чогаадыкчы ажылдар кылдырары (тоол, кожамык ыры, чечен чугаа чогаадыры, чурук чурууру, ырлаары, сценажыткан кергҮЗҮгге киржири...);
- шээжи-биле ееренип турганы чогаалдарны сактып алганын хынаар ажылдар;
- тест-биле ажыл, уругларның номчулгага билиин азы чогаал теориязын шицгээткениниң талазы-биле билиин хынаар сорулгалыг ажылдар;
- хыналда айтырыглар;
- телевизилел тургузар, шинчилел чорудар ажылдар;
- компьютерге хыналда чорудар ажылдарның хевирлери.

Чогаадыг хынаарының негелделери

Теманы ажыдары болгаш тургузуунга:

- бижимел ажыл темазынга болгаш илередир кол бодалынга дҮгжҮп турар;
- теманы долу чырыткан;
- чогаал сезҮглелинге азы хостуг темага кириштирген бадыткалдыг чижектерлиг;
- бижимел ажылдың кезектер аразында харылзаалы.

Дылының, сес-домааның чедингири:

- сес курлавыры байлак;
- бодалдарын бижимел чугааның дҮРҮмнеринге ДҮҮШТҮР илередип билir;
- илереттинген бодалдары тода, дес-дараалашкак.

Шын бижилге ДҮРҮМҮН билири:

- ееренген орфографтыг, пунктуациялыг, грамматиктиг дҮРҮмнерин сактып алганы; арыг, чараш, шын бижири.

8. ПРОГРАММАНЫЦ БОТТАНДЫРАР АЙТЫРЫГЛАР

ООРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ

Программаны боттандыраырга библиотека фондузу, еереди́лге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг еереди́лге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дҮРҮмнер болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга кергҮЗҮглери дҮҮшкен турар.

Библиотека фондузу (ном парлалгазы)

Чечен чогаал номнары.

Школаныц ном сацы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларныц тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуц словары, аас чогаал словары болгаш оон-даа еске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал кергузуг материалдары

Тыва чогаалчыларныц портреттери (херек чуруктары), таблицалар. Чогаалчыларныц намдарынга болгаш тыва чогаал хегжҮлдезинге хамаарышкан кергҮЗҮг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) Үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг курлавыр

Электроннуг номнар, электроннуг библиотека. Чогаалчылар дугайында электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-кергҮЗҮглҮг пособиелер: чогаалчылар дугайында презентациялар, тыва чогаалчыларныц чечен чогаалдарыныц очулгалары, тыва чогаалчыларныц чогаадыкчы намдарыныц дугайында видеофильмнер. Чогаалчыларныц Үн бижидилгези (архив материалдары). Чогаалдыц бҮҮҮадырларынга аудиобижилге болгаш ҮннҮг номнар.

Эртемге дууштур ооредиглиг экскурсиялар чорудар объектилер

Тыва Республиканыц «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;

Тываныц В.Кек-оол аттыг национал хегжҮм-шии театры;

Чеен-Хемчик кожуунда Тыва Республиканыц «Алдан-маадыр» аттыг национал музейиниц салбыры «М. Буян-Бадыргы» аттыг чурт шинчилел музейи;

Тываныц кҮРҮне университединиц литературлуг музейи;

бвҮРкожууннуц Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;

Каа-Хем кожууннуц Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;

Политиктиг шаажылалга таварышканнарныц «Мемориал» музейи;

Чогаалчыларныц ескен-терээн черлеринде мемориалдыг самбыралар, кежээ-тураскаалдар.

ООреди́лге-методиктиг немелде литература

вореди́лге номнары, ажылчын кыдарыыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А .С. Шаалы. Терээн чогаал 5 класс. Ниити еереди́лге черлеринге еереди́лге ному. - Кызыл: Национал школа хегжҮдер

институт, 2013. - 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Терээн чогаал. Ажылчын кыдырааш. 5 класс. Ниити еереди́лге организацияларының еереникчилеринге пособие. - Кызыл: Национал школа хегжудер институт, 2014. - 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянынг номчулга. Башкыларга дузалал ажыл. [Выразительное чтение]. - Кызыл: ТывНУЧ, 1983. - 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг СҮмелер. Бешки класстың «Терээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. - Кызыл: ТывНУЧ, 1992. - 133 с.

5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. - Кызыл: ТКИ, 1984. - 79 с.

6. Ооржак Л. Х. 0ФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. - Кызыл: НШХИ, 2007. - 64 с.

7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип еередири. Методиктиг СҮмелер. - Кызыл: НШХИ, 2020. - 47 с.

8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижириниц аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. - Кызыл, 2003. - 102 с.

9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. - Кызыл: ТывНУЧ, 1992. - 126 с.

10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. - 79 с.

11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. - 158 с.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. - 128 с.

13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. - 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумаак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. - Кызыл: Билиг, 1998. - 99 с.

15. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. - Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. - 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. - Кызыл: Аныяк, 2013. - 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва Үлегер домактар болгаш чечен сестер / -Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. - 122 с.

2. Даржай А. А. Шулукчунуц демдеглелдеринден // Улуг-Хем. - 1992. - № 1. - С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнеенисейские эпитафии и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. - Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. Итом. Истоки. Литература Тувинской Народной

- Республики (1921-1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук. проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. - Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. - 266 с.
5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. - Кызыл: ТКНИ, 1989. - 284 с.
  6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. - Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. - 19 с.
  7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX - начало XX в. - Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. - 163 с.
  8. Комбу С. С. Тувинская литература. - Новосибирск: Наука, 2012. - 360 с.
  9. Култегин: Мецге даштыц сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдериниц тураскаалдары VI-VIII в.в.) Култегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI-VIII в.в.) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статьи на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев.с древнетюрск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы
А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. - Новосибирск.: Наука, 1976.
  10. Кужугет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. - Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. - 104 с.
  11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит.и истории. - Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. - 144 с.
  12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. - Кызыл: ТывНУЧ, 2006. - 318 с.
  13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. - Абакан, 2001. - С. 65-75.
  14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. - Кызыл, 2003. - С. 85-88.
  15. Мижит Л. С. Ожук дажы - делегейниц хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм. Л. Мижит. - Кызыл: Тувинское книжное издательство
им. Ю. Кюнзегеша, 2004. - С. 4-44.
  16. Мижит Л. С. Триадиные образы в религиозно-мифо-логических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. - Кызыл, 2002. - С. 247-257.
  17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь - единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. - Улан-Удэ, 2006. - С. 160-165.
  18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. - Вып. XX. - Кызыл, 2004. - С. 239-251.
  19. Самдан З. Б. «Кежээлерде бижиктиц чажыды. - Новосибирск, 2003. - С. 64-78.
  20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустуц аас чогаалын школаларга еередириниц методиказы. - Кызыл: ТывНУЧ, 1992. - 126 с.
  21. Тогуй-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогуй-оол - Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. - 96 с.
  22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. - Новосибирск: Наука,

1997. - 584 с.

23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. - Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. - 456 с.

24. Тыва кожамыктар - Кызыл: Республиканская типография, 2005. - 194 с.

25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыын-дызы. Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе]. - Кызыл: НШХИ, 2006. - 67 с.

26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларының чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о тувинской литературе]. - Кызыл: НШХИ, 2010. - 52 с.

27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. - Кызыл: ТывНУЧ, 1990. - 271 с.

28. Тыва Республиканың чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. - Кызыл: ТывНУЧ, 2000. - 54 с.

29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский - Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. - 255 с.

30. Тыва Үлегер домактар болгаш чечен сестер / сост. Б. К. Будуп - Кызыл: ТывНУЧ, 2010. - 121 с.

31. Тыва улустуң алгыш-йерээлдери / сост. З. К. Кыргыс - Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1990. - 144 с.

32. Тываның чогаалчылары - Писатели Тувы / сост. М. Б. Ховалыг - Кызыл: ТывНУЧ, 2001. - 66 с.

33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. - Кызыл: РИО ТывГУ, 2005. - 128 с.

34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Монография. - Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. - 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. /под ред. В. М. Наделяева и др.- Л.: Наука, 1969. - 676 с.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. - М.: Просвещение, 1985. - 208 с.

3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. - М.: Дрофа, 2006. - 720 с.

4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. - М.: Русский язык, 1980. - 664 с.

5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. - Кызыл: ТывНУЧ, 1995. - 44 с.

6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. - Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. - 255 с.

7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. - Новосибирск: Наука. - Т. I: А, Б, В, Г, 2002. - 432 с.

8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. - Новосибирск: Наука. - Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. - 388 с.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. - Новосибирск: Наука. - Т. III: К, Л, 2004. - 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. - Новосибирск:

Наука. - Т. IV: М, Н, О, в, П, 2008. - 442 с.

11. Тыва дылдыц орфографтыг словары. - Кызыл: ТывНУЧ, 1967. - 447 с.

12. Толковый словарь тувинского языка / под.ред. Д. А. Монгуша. - Новосибирск: Наука. - Т. I: А-Й, 2003. - 599 с.

13. Толковый словарь тувинского языка / под.ред. Д. А. Монгуша. - Новосибирск: Наука. - Т. II: К-С, 2011. - 798 с.

14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. - Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. - 299 с.

15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. - Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. - 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).

3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» // URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).

5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» // URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).

6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).

7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: <http://www.ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).

8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).

9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).

10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/associaziya/> (дата обращения: 11.02.2020).

11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).

12. Сайт Тываныц чогаалчылары. Эртем-методиктиг, еередицгелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvy.ru/> (дата обращения: 11.02.2020).

13. Федеральные государственные образовательные стандарты // URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).

14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).

15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).

16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).

17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL:

<http://www.tuvancorpus.ru/>(дата обращения: 17.11.2020).

Тайылбыр.

1. Элективтиг курсту чорударынга методиктиг удуртулганы Российжи электроннуг школа (РЭШ, <https://fg.reshe.edu.ru/>), ФГБНУ ИСРО РАО (<http://skiv.instrao.ru/>)портал, «Просвещение» ном ҮНдҮРерчерниц электроннуг еередишлиг курлавырында (<https://media.prosv.ru/func/>) болгаш оон-даа еске башкыларга болгаш еереникчилерге кылдырган материалдарны ажыглаар.

2. Тыва Республиканың еередишге черлериниң 5-9 класстарынга эрттирерин СҮмелээн «Чечен чогаал болгаш уран ЧҮҮЛДҮЧ еске хевирлери» деп аттыг кичээлден дашкаар чижек еередишге программаны Тыва Республиканың еередишге яамызының КБЭЧ «Национал школа хөгжүдөр институттуң» тыва филология лабораториязының улуг методизи Л.Х.Ооржак ажылдап кылган.